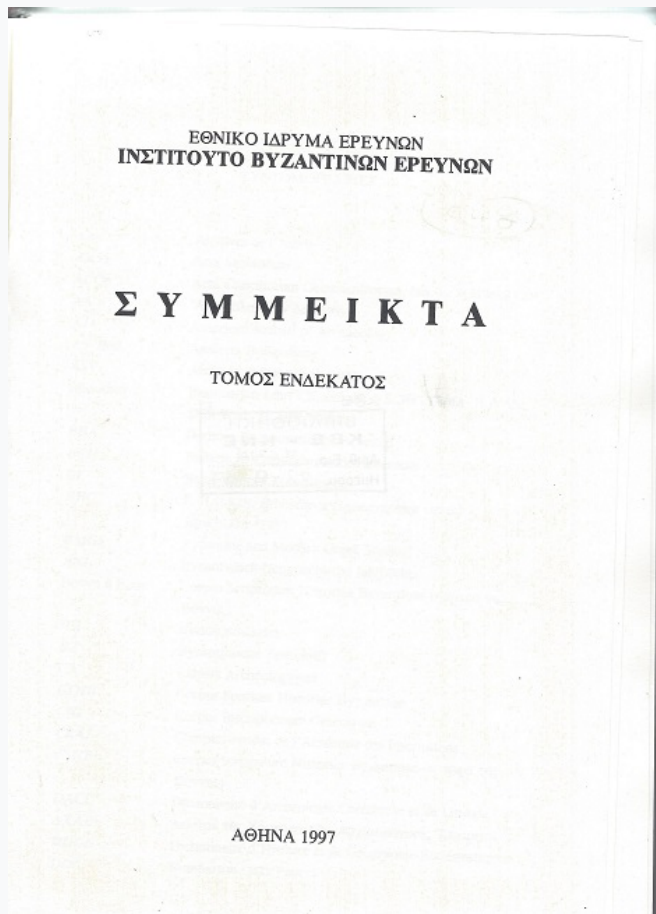

Byzantina Symmeikta

Vol 11 (1997)

SYMMEIKTA 11

Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνας) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο

Ηλίας ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Ναταλία ΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.831](https://doi.org/10.12681/byzsym.831)

Copyright © 2014, Ηλίας ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Ναταλία ΠΟΥΛΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ Η., & ΠΟΥΛΟΥ Ν. (1997). Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνας) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο. *Byzantina Symmeikta*, 11, 229–322. <https://doi.org/10.12681/byzsym.831>

ΗΛΙΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ
ΝΑΤΑΛΙΑ ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Η ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΕΣΣΗΝΗ (5ος-7ος αιώνας)
ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΣΤΗΝ
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

Ι. Η ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΕΣΣΗΝΗ (5ος-7ος αιώνας)*

Η Μεσσήνη των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων αποτελούσε πόλη ακμάζουσα, με αναμφισβήτητα πρωτεύοντα ρόλο όχι μόνον στην περιοχή της Μεσσηνίας και της δυτικής Πελοποννήσου, αλλά και μεταξύ όλων των πόλεων της Πελοποννήσου. Για τη γεωστρατηγική της σπουδαιότητα είναι χαρακτηριστικά τα όσα λέγει ο Δημήτριος ο Φάριος: «ο ταύρος που λέγεται Πελοπόννησος δαμάζεται μόνο αν τον πιάσεις από τα δυο του κέρατα, δηλα-

* Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε κατά το 1996 και εγγράφεται στο πλαίσιο των ερευνών του Προγράμματος της Ιστορικής Γεωγραφίας του ΙΒΕ/ΕΙΕ. Για την παρουσίαση των ευρημάτων του τάφου 31B και για το Κεφάλαιο ΙΙ είναι κυρίως υπεύθυνη η Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου.

Εκφράζομε θερμές ευχαριστίες στον καθηγητή κ. Πέτρο Θέμελη που μας επέτρεψε τη μελέτη και τη δημοσίευση του τάφου 31B από το χριστιανικό νεκροταφείο της Μεσσήνης, μας εμπιστεύθηκε γενναιόδωρα τα ημερολόγια ανασκαφής, φωτογραφικό υλικό, και τις προς δημοσίευση περιλήψεις των ανασκαφών. Τον ευχαριστούμε επίσης για τις πληροφορίες και τις υποδείξεις του. Ευχαριστίες οφείλονται και στον Μ. Kazanski για τη συμβολή του στη μελέτη της πόρπης. Οι συνάδελφοι του Προγράμματος Ιστορικής Γεωγραφίας, Άννα Λαμπροπούλου, Βούλα Κόντη, Μαρία Λεοντίνη και Αγγελική Πανοπούλου, μας βοήθησαν να καλύψουμε και να ελέγξουμε τη βιβλιογραφία της βυζαντινής Πελοποννήσου. Ευχαριστούμε, τέλος, την τ. Διευθύντρια του ΙΒΕ κυρία Χρύσα Μαλτέζου για την ενθάρρυνσή της στη συνεργασία ιστορικών και αρχαιολόγων και τον κ. Ν. Οικονομίδη, Διευθυντή του ΙΒΕ, που ενδιαφέρθηκε ενεργώς για την καρποφορία της συνεργασίας αυτής.

δή αν ελέγχεις τα δυο του ισχυρά οχυρά, τον Ακροκόρινθο και την Ιθώμη»¹. Η εικόνα, όμως, της πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης, με την οποία θα ασχοληθούμε στην παρούσα εργασία, ελάχιστα φωτίζεται από τις πηγές. Όμως, τα ευρήματα από την συνεχιζόμενη ανασκαφή ανατρέπουν την επικρατούσα άποψη σύμφωνα με την οποία η Μεσσήνη παρακμάζει στις πρώτες δεκαετίες του 4ου αιώνα και ερημώνεται μετά το 395².

Έως πρόσφατα, τα ανασκαφικά ευρήματα και η στρωματογραφία μαρτυρούσαν δύο κυρίως φάσεις στο οικιστικό σύνολο της Μεσσήνης (εικ. 1): την κλασική-ελληνιστική και την υστερορωμαϊκή (2ος-4ος αιώνας). Από το 1987 και εξής οι ανασκαφές του Π. Θέμελη προσέθεσαν πλουσιότερο αρχαιολογικό υλικό στις ελάχιστες μαρτυρίες των πηγών και ενίσχυσαν τις συγκρατημένες υποθέσεις του Ορλάνδου για την ύπαρξη χριστιανικής Μεσσήνης μετά τα τέλη του 4ου αιώνα. Πράγματι, ακόμη και μετά τις ανασκαφές του Ορλάνδου, οι παλαιοχριστιανικές αρχαιολογικές ενδείξεις ήταν περιορισμένες. Ελάχιστα ευρήματα (θωράκια, επιθήματα και επιγραφές)³ που χρονολογήθηκαν στα τέλη του 4ου ή γενικώς στον 5ο και 6ο αιώνα συνδυάζονταν με τις μετρημένες πληροφορίες που διαθέτομε από τις πηγές: τρεις μνείες του επισκόπου *Ίωάννου τῆς Μεσσήνης τῆς Ἀχαΐας* (έτη 431, 451 και 458) και την αναφορά της πόλεως στον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους (6ος αιώνας)⁴. Είναι

1. Συμβουλή του Δημητρίου Φαρίου στον βασιλέα της Μακεδονίας Φίλιππο Ε' (220-175 π.Χ.): ΣΤΡΑΒΩΝ, *Γεωγραφία* IV 8.8.

2. Σ. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗΣ, *Τά σωζόμενα Ἰθώμης, Μεσσήνης, Καλάμαι* 1879· Α. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, *Περί Ἰθώμης καί Μεσσήνης καί τῶν ἐν αὐταῖς ἀνακαλυφθεισῶν ἐσχάτως ἐπιγραφῶν καί λοιπῶν μνημείων, Παρνασσός* 1879, 824-843 καί 1018-1037· Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσήνης, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος* 9, 1969, 87-147.

3. Ν. Α. ΒΕΗΣ, *Χριστιανικά ἐπιγραφαί Μεσσηνίας μετά σχετικῶν ἀρχαιολογημάτων, Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* 6, 1901, 389-392· ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσήνης*, 91-102.

4. Μ. LEQUIEN (LE QUIEN), *Oriens Christianus* II, Παρίσι 1740, 195-197· Mansi 6, 578, 847· ACOE II, 1, 1, 64, 80 και 1, 2, σ. 150· *Συνέκδημος Ἱεροκλέους*, έκδ. HONIGMANN, 18, 647.14· L. DUCHESNE, *Les anciens évêchés de la Grèce, Mélanges d'archéologie et d'histoire* 1, 1895, 378· BON, *Péloponnèse*, 8-9 και 23· ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσήνης*, 88-90· Ch. PIETRI, *La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'église de Rome (Ve-VIe siècles), Villes et peuplement*, 31 σημ. 25, 36 σημ. 46, 60-61. Σε επιγραφή του 4ου ή του 5ου αιώνα, που

πιθανό η πελοποννησιακή Μεσσήνη να υποκρύπτεται σε παλαιότερες ή μεταγενέστερες αναφορές, αλλά δεν πρέπει να συγχέεται, όπως επανειλημμένως είχε συμβεί, με τη Μεσσήνη της Σικελίας, τη Μεσσήνη της Θράκης ή ακόμη την επισκοπή *Μοσύνων*⁵. Η περίπτωση του λεγομένου «εικονομαχικού» *Τακτικού* είναι πολύπλοκη, αλλά δεν αποκλείεται ο αναφερόμενος *Μοσσίνας* να αντανακλά μια κάποια εκκλησιαστική πραγματικότητα της Πελοποννήσου του 8ου αιώνα ή να εξυπηρετεί σκοπιμότητες σε σχέση με άλλες ομώνυμες επισκοπές (βλ. πιο κάτω σελ. 299-300)⁶.

Με τις ανασκαφές των ετών 1993, 1994, 1995 από τον Π. Θέμελη και την αποκάλυψη του χριστιανικού οικισμού, την εύρεση ταφών, επιγραφών και νομισματικών θησαυρών μπορούμε πλέον να κάνουμε λόγο και για μια τρίτη σημαντική φάση της ιστορίας της πόλεως από τις αρχές του 5ου ως τα τέλη του 6ου ή τις αρχές του 7ου αιώνα. Πολλές από τις καταστροφές, που οι ανασκαφείς χρονολογούν στα τέλη του 4ου αιώνα, αποδίδονται στο σεισμό

βρέθηκε βόρεια της Αγοράς (βλ. και πιο κάτω, σελ. 236) διαβάζεται: *πρεσβύτερος Ανανίας*. Την επιγραφή δημοσίευσε ο ΟΡΛΑΝΔΟΣ (ό. π., 101) και θεωρείται ότι αποτελεί μια επιπλέον μαρτυρία για την επισκοπή Μεσσήνης· βλ. Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, *Παλαιοχριστιανική επιγραφή Κυπαρισσίας, Πρακτικά 3ου Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών 1989*, Αθήνα 1991, 410. Στον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο της Μεσσήνης, στο ναό του Αγίου Ιωάννου της Αρσινόης (Σίμιζα), κοντά στην οστεοθήκη του νεκροταφείου, βρέθηκε σε υαλώδη πλάκα λίθου η επιγραφή: *+Πάβλος πρέσβς*· βλ. Βέης, *Χριστιανικά επιγραφαί Μεσσηνίας*, 388-389.

5. Βλ. τις παρατηρήσεις του ΒΟΝ, *Péloponnèse*, 104 σημ. 3 και 113 σημ. 1· ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσήνης*, 88-90. Δεν αποκλείεται ο αναφερόμενος στην Σύνοδο της Σαρδικῆς (343) Alexander ab Achaia de Morenis ή Montemnis (πρόκειται για άλλο πρόσωπο από τον Alexander Cyparensis Achaiae· Cyparensis δεν αποτελεί διόρθωση του Morenis ή Montemnis από τον Mansi 6 στ. 1220, όπως αναφέρει ο ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ό. π., 88) να αποτελεί παραφθορά και να υποκρύπτει επίσκοπο Messenias, όπως προτείνει ο LEQUIEN, ό. π., στ. 195-196. Βλ. και Β. Γ. ΑΤΕΣΗΣ, *Ἐπισκοπικοί Κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1975, 164· Σπ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἐπισκοπικοί Κατάλογοι. Προσθήκαι καὶ διορθώσεις εἰς τοὺς ἐπισκοπικούς καταλόγους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 65-66, 1986, 188-190.

6. *Notitia* 3.766 (έκδ. J. DARROUZÈS, *Notitiae episcopatum ecclesiae Constanti-nopolitanae*, Παρίσι 1981)· πρβλ. ΒΟΝ, *Péloponnèse*, 22-24. Η Κυριακή ΜΑΜΩΝΗ, *Ἡ βυζαντινὴ Μεσσήνη (ἀνατολικῆς Θράκης)*, *BF* 14, 1989, 329-341, υποθέτει μετεγκατάσταση Μεσσηνίων στη Θράκη στον 8ο αιώνα.

του 395, αλλά πιθανώς και στην επιδρομή των Βησιγόθων (396-397), μολονότι οι πηγές δεν μνημονεύουν τίποτε σχετικό⁷. Η καταστροφή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως χρονολογική αφετηρία για την τρίτη οικιστική φάση. Η τρίτη, πρωτοβυζαντινή φάση της Μεσσήνης καλύπτει τον 5ο, τον 6ο και πιθανότατα τον 7ο αιώνα.

Πράγματι, αν και η Αγορά δεν έχει ακόμη ανασκαφεί θεωρείται βεβαία η εκεί ύπαρξη δύο τουλάχιστον βασιλικών. Στις μέχρι σήμερα ανασκαφές η εύρεση δύο θησαυρών του 6ου αιώνα, η αποκάλυψη ενός μοναδικού για τα ελλαδικά αρχαιολογικά πράγματα καλά διατηρημένου και ανεξάρτητου από την αρχαία πόλη χριστιανικού οικισμού και του εξαιρετικού ενδιαφέροντος νεκροταφείου του καθιστούν επιτακτική την πρώτη συνολική προσέγγιση των ευρημάτων για την προσωρινή, μερική ανασύνθεση μιας σημαντικότητας αλλά άγνωστης πρωτοβυζαντινής πόλης. Το ενδεχόμενο, μάλιστα, η οικιστική και ταφική δραστηριότητα να διατηρείται στα μέσα του 7ου αιώνα και μάλιστα σε μια πόλη και σε μια περιοχή «μη καθαρεύουσα» σύμφωνα με το *Χρονικό της Μονεμβασίας* προσδίδει στην πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και στην ευρύτερη περιοχή ιδιαίτερη σημασία, τα στοιχεία της οποίας χρειάζονται ερμηνεία. Καθώς, λοιπόν, από τους υστερορωμαϊκούς χρόνους και εξής οι γραπτές μαρτυρίες απουσιάζουν, μόνο η αρχαιολογική έρευνα μπορεί να μας προσφέρει στοιχεία για την εικόνα της πόλεως κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, αλλά ενδεχομένως και κατά τους αμέσως επομένους αιώνες ως την εποχή του επισκόπου *Μοσσίνας* του 8ου αιώνα. Τό γεγονός αυτό θέτει και πάλι το πρόβλημα των σχέσεων ιστορίας και αρχαιολογίας, που ταλάνισε και ταλανίζει την Πελοπόννησο των «σκοτεινών» μεσαιωνικών χρόνων.

Άραγε ποιές ιστορικές αναγωγές επιτρέπονται και ποιά συμπεράσματα θα μπορούσαν να εξαχθούν από τα μέχρι στιγμής ευρήματα της ανασκαφής στην Μεσσήνη; Με τα έως τώρα διαθέσιμα στοιχεία επιχειρούμε εσκεμμένως την κατάστρωση ενός σεναρίου για την οριστική σλαβική κατάκτηση της δυτικής Πελοποννήσου στα τέλη του 6ου αιώνα (βλ. παρακάτω κεφ. III). Στο σημείο αυτό, μιμούμεθα μια προσφιλή επιστημονική συνήθεια που προσπαθεί να εγκλωβίσει την αρχαιολογία (επιλεκτικώς και μερικώς ανάλογα με τα

7. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Έκ τής χριστιανικής Μεσσήνης, 87-88 και Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Άρχαιολογική ένδειξη τής παρουσίας Βησιγόθων στίν Φολόη καί στόν Έρύμανθο (397 μ.Χ.), Άρχαία Άχαΐα καί Ήλεία, 269 σημ. 4.

κατά καιρούς ευρήματα) σε αμφιλεγόμενες χρονολογικές προτάσεις και ιστοριογραφικές ερμηνείες ενός αναμφισβήτητου ιστορικού γεγονότος, όπως είναι η κάθοδος και εγκατάσταση Σλάβων στην Πελοπόννησο. Το σενάριο αυτό προβάλλεται ως παράδειγμα προς αποφυγή, στο βαθμό βεβαίως που ισχύει η χρονολόγηση των μέσων του 7ου αιώνα που προτείνουμε για τα ευρήματα του τάφου 31B. Το εν λόγω αποτρεπτικό σενάριο παραβλέπει πώς δεῖ Ιστοριανή μή συγγράφειν. Επίσης, επειδή το κύριο μέρος του χριστιανικού οικισμού και η Αγορά δεν έχουν ανασκαφεί, η παρούσα μελέτη παραδίδεται με μια διττή περιφρούρηση-υπόμνηση:

α) γνωρίζουμε ότι η αρχαιολογική μαρτυρία είναι επιλεκτική καθώς συχνά οι οικισμοί του δεύτερου μισού του 6ου αιώνα χρησιμοποιούν τους χώρους παλαιότερων πόλεων και οι οικισμοί αυτοί εγκαταλείπονται σταδιακά τον 7ο αιώνα. Γνωρίζουμε επίσης τα όρια της αρχαιολογικής μαρτυρίας ως προς τη συμβολή τους στη μελέτη της πρωτοβυζαντινής πόλης⁸. Τα συμπεράσματά μας, άλλωστε, είναι πρόωρα,

β) θεωρούμε, εντούτοις, επιβεβλημένη και χρήσιμη μια πρώτη χρονολογική προσέγγιση μέρους του υλικού (τάφος 31B) υπό το φως των νέων επιστημονικών δεδομένων με παράλληλο έλεγχο των μέχρι σήμερα σχετικών προτάσεων ώστε να αποφευχθεί επανάληψη λαθών και προκαταλήψεων. Υπογραμμίζουμε ότι η παρούσα μελέτη αποτελεί αξιοποίηση μέρους μόνο του υπάρχοντος υλικού και μάλιστα μιας ειδικής κεραμικής, της χειροποίητης, και ελπίζουμε ότι οι χρονολογήσεις που προτείνουμε θα αποτελέσουν ερέθισμα και για άλλες προτάσεις και ερμηνείες. Δώσαμε, δηλαδή, ιδιαίτερη σημασία στα κεραμικά ευρήματα, επειδή αυτά χρησιμοποιούνται συνήθως ως συμπληρωματικά στοιχεία που επιβεβαιώνουν προβληματικές χρονολογήσεις. Αυτή είναι η περίπτωση των ανασκαφών της Ολυμπίας, της Κορίνθου και κυρίως του Άργους, για τις οποίες έχει δημιουργηθεί μια συχνά άκριτη βιβλιογραφική παράδοση.

Θεωρήσαμε, επομένως, σκόπιμο αφού παρουσιάσαμε τα ευρήματα της Μεσσήνης να προχωρήσουμε σε μια κριτική ανασκόπηση σχετικά με τις χρονολογήσεις όλης της χειροποίητης κεραμικής της Πελοποννήσου και μάλιστα

8. Πρβλ. J.-M. SPIESER, *La ville en Grèce du IIIe au VIIe siècle, Villes et peuplement*, 335. Για τα όρια της αρχαιολογίας, ό. π., 315-338 και Russell, *Transformations*, 139-140. Βλ. επίσης SODINI, *Contribution*, 150 σημ. 75

του Άργους (κεφ. II). Ας σημειωθεί τέλος ότι χρησιμοποιήσαμε τις μέχρι στιγμής δημοσιεύσεις των ανασκαφών στα Πρακτικά και τις προφορικές πληροφορίες των ανασκαφέων. Η μελέτη των παλαιοχριστιανικών επιγραφών και των νομισμάτων της ανασκαφής της Μεσσήνης έχει ανατεθεί αντίστοιχα στον Άγγελο Ματθαίου και στον Κλεάνθη Σιδηρόπουλο. Και οι δύο βρίσκονται στο στάδιο επεξεργασίας του υλικού. Όπως μας ενημέρωσαν, το επιγραφικό υλικό δεν μεταβάλλει στην παρούσα φάση την εικόνα που παρουσιάζουμε παρακάτω, καθώς δεν μας πληροφορεί για την Μεσσήνη του 5ου και 6ου αιώνα. Ως προς τα νομίσματα και μάλιστα τους θησαυρούς δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί ο καθαρισμός και η μελέτη τους, ενδέχεται δε τα νομίσματα, που χρονολογούνται κατά τον 7ο αιώνα στα Πρακτικά, να είναι πρωιμότερα. Τούτο βεβαίως σημαίνει ότι πολλές από τις χρονολογήσεις και ταυτίσεις (π.χ. υδρόμυλος εποχής Ιουστινιανού, εργαστηριακές εγκαταστάσεις και πρωτοβυζαντινές ταφές) παρά τις πρώτες επίσημες δημοσιεύσεις τους στα Πρακτικά είναι δυνατόν να αναθεωρηθούν κατά την πορεία της ανασκαφής. Δικής μας ευθύνης είναι η μελέτη του τάφου 31B, του μόνου μέχρι στιγμής με χαρακτηριστικά μοναδικότητας στο πρωτοβυζαντινό νεκροταφείο της πόλης. Η επιλογή του προς μελέτη και παρουσίαση έγινε επιπλέον διότι προσφέρεται προς χρονολόγηση, όπως πιστεύουμε, εξαιτίας των κτερισμάτων του. Η χρονολόγηση πάντως και τα όποια ιστορικά συμπεράσματα ή θεωρητικές γενικεύσεις που αυτή συνεπάγεται για την Μεσσήνη και την Δυτική Πελοπόννησο (κεφ. III) ας αντιμετωπισθούν ως προσπάθεια για την αναζήτηση μέρους της αλήθειας ή ως ένα μόνο σκαλοπάτι σε μια κλίμακα πολλά υποσχόμενη.

1. Η τρίτη οικιστική φάση: η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη

I. Οικοδομικό συγκρότημα Ασκληπιείου (εικ. 2).

Σύμφωνα με τις πρόσφατες ανασκαφές, τόσο η κεραμική όσο και τα νομίσματα μαρτυρούν ότι η δεύτερη φάση του συγκροτήματος σταματά στα τέλη του 4ου αιώνα μ.Χ., οπότε χρονολογούνται και οι τελικές καταστροφές των υστερορωμαϊκών κατασκευών. Ευρήματα από τον 5ο αιώνα και εξής μαρτυρούν πιθανές εγκαταστάσεις και κατοικίες μετά την τελική καταστροφή του

συγκροτήματος, όμως τα ως τώρα δεδομένα δεν επαρκούν ώστε να αποφανθούμε για την σπουδαιότητα και τη διάρκεια της παρουσίας αυτής.

α) Ναός Ασκληπιού: Θεωρείται βέβαιο ότι επισκευές και ανακαινίσεις στο ναό και στα κτίσματα γύρω από το αίθριο συνεχίστηκαν μέχρι και την τελική καταστροφή και την εγκατάλειψη του ιερού στα τέλη του 4ου αιώνα. Στην επίχωση του σηκού του ναού βρέθηκαν νομίσματα διαδόχων του Κωνσταντίνου Α΄ (β΄ μισό 4ου αιώνα), του Θεοδοσίου Α΄ ή των διαδόχων του (383-423) και ένα επιφανειακό οννούμιο του Ιουστίνου Α΄ (;) (6ος αιώνας). Η ανασκαφή του Ορλάνδου και η απομάκρυνση του οικοδομικού υλικού για την αποκάλυψη του ναού δεν επιτρέπει πλέον την μελέτη παλαιοχριστιανικών εγκαταστάσεων ή διαμορφώσεων. Μόνη αλλά σημαντική μαρτυρία αποτελεί η εύρεση στο χώρο πολλών παλαιοχριστιανικών μαρμάρων⁹.

β) Αίθουσα ΓΓ: ΝΑ του Ασκληπιείου (εικ. 3) αίθουσα αγνώστου χρήσεως κατά τους προηγούμενους αιώνες διαιρέθηκε κατά τον 5ο αιώνα σε δεκατρία τουλάχιστον δωμάτια. Η παρουσία εστίας σε ένα από τα δωμάτια επιτρέπει τον χαρακτηρισμό του συμπλέγματος στην εξεταζόμενη τρίτη οικιστική φάση της Μεσσήνης ως χώρου κατοικιών του πρωτοβυζαντινού οικισμού που απλώνεται ανατολικάς του Ασκληπιείου¹⁰.

II. Αγορά

Παρά το γεγονός ότι δεν έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφές στην Αγορά (εικ. 1), θεωρείται σχεδόν βέβαιη η ύπαρξη μιας τρίτης φάσης του χώρου μετά τα τέλη του 4ου και μέχρι τον 7ο αιώνα. Πολλά θραύσματα από τα παλαιότερα μνημεία της Αγοράς χρησιμοποιήθηκαν στις νέες οικοδομές, ενώ διάφοροι χώροι διαμορφώθηκαν καταλλήλως και συνέχιζαν να χρησιμεύουν στον χριστιανικό οικισμό (Κρηναίο οικοδόμημα, Ιουστινιάνειος υδρόμυλος;). Βέβαιη επίσης θεωρείται η ύπαρξη δύο παλαιοχριστιανικών βασιλικών. Τα διάσπαρτα παλαιοχριστιανικά μαρμάρια μέλη σε όλο τον αρχαιολογικό χώρο συσχετίζονται χρονολογικά με αυτές τις βασιλικές, με το νόμισμα που βρέθηκε στο σηκό του ναού του Ασκληπιού (Θεοδοσίου Α΄ ή διαδό-

9. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1970 (1972), 138 και 141· ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Έργον 1970 (1971), 131· ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1987 (1991), 79-90, ΠΑΕ 1989 (1992), 64-69 και 119 (νομίσματα)· ΒCΗ 112, 1988, II, 630.

10. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1991 (1994), 110-112.

χων 383-423), μέ τό θησαυρό της Κρήνης (5ος-6ος αιώνας;), αλλά επίσης με διάφορα νομίσματα 5ου-7ου(;) αιώνα από τα παραδοθέντα εκ περισυλλογής. Βορείως της Αγοράς βρέθηκε επιγραφή (.. Ἄνανίου πρεσβυτέρου) λαξευμένη πάνω σε αρχαίο αρχιτεκτονικό μέλος και χρονολογείται τον 4ο ή τον 5ο αιώνα¹¹. Στην επίχωση που κάλυπτε τα ερείπια του κρηναίου οικοδομήματος της Αγοράς (πρόκειται αναμφίβολα για την κρήνη Αρσινόη του Πausania) περιέχονταν και παλαιοχριστιανικά όστρακα. Το οικοδόμημα πρέπει να δεχόταν νερό από την κρήνη Κλεψύδρα που ταυτίζεται με την σημερινή πηγή δίπλα στον Ἄγιο Ιωάννη τον Ριγανά μέσα στο χωριό Μαυρομάτι. Στο χώρο της Αγοράς βρέθηκε επίσης τεμάχιο ασβεστολιθικού θωρακίου του 6ου αιώνα με ισοσκελή σταυρό περιβαλλόμενο από έξοργο φυλλοφόρο στέφανο. Οι τοίχοι μπροστά από τήν Κρήνη, χτισμένοι εξ ολοκλήρου με παλαιότερο υλικό, θεωρείται ότι ανήκουν σε οικοδόμημα (πιθανώς υδρόμυλο) της εποχής του Ιουστινιανού, σύμφωνα με τον εκεί ευρεθέντα θησαυρό νομισμάτων του 5ου-6ου αιώνα(;) ¹².

III. Πλακόστρωτη αίθουσα (Ρωμαϊκό Οικοδόμημα).

Σε απόσταση 100 μ. ΝΑ του Ασκληπείου (εικ. 1) αποκαλύφθηκε πλακόστρωτη αίθουσα υστερορωμαϊκών χρόνων. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν για την περίοδο που εξετάζουμε τα ευρεθέντα γλυπτά και νομίσματα, όπως π.χ. το μαρμάρινο άγαλμα του 4ου-5ου αιώνα, ξαναδούλεμα προγενεστέρου (του 3ου ή 4ου αιώνα κατά τον Ορλάνδο). Στον ίδιο χώρο βρέθηκε ολόγλυφο άγαλμα ανδρός που στο αριστερό του χέρι κρατεί σφαίρα και φέρει υψηλά υποδήματα. Το άγαλμα παριστάνει πιθανότατα αυτοκράτορα αγορεύοντα και χρονολογείται στον 4ο ή 5ο αιώνα. Κατά τον Θέμελη και τα δύο γλυπτά αποτελούν έργα του ίδιου εργαστηρίου και παρά το γεγονός ότι τα τεχνολογικά τους χαρακτηριστικά τα κάνουν να φαίνονται νεότερα (5ου και

11. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1969 (1971), 118-119· ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσήνης, 91-96 και 100-102· ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1989 (1992), 115 και νομίσματα 119 και 121-122 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Προφορική παρουσίαση ανασκαφής του 1995. Για την επιγραφή βλ. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Παλαιοχριστιανική ἐπιγραφή Κυπαρισσίας, 410.

12. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1958, 183· Ορλάνδος, Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσήνης, 93· ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1989 (1992), 96 και 120 (νομίσματα), ΠΑΕ 1990 (1993), 72-73, ΠΑΕ 1991 (1994), 116 και 128 (νομίσματα), ΠΑΕ 1992 (1995), 79-82 και 84-87 (νομίσματα). Για την Κρήνη Αρσινόη βλ. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1994 (υπό εκτύπωση).

αρχών 6ου αιώνα) είναι έργα «χειρωνακτικά, λαϊκά, τοπικού εργαστηρίου» και με πιθανότερη χρονολόγηση τον 4ο αιώνα. Τα νεότερα από τα ευρεθέντα νομίσματα είναι του Κωνσταντίου Β΄ ως Αυγούστου (346-361). Η τελική καταστροφή του οικοδομήματος πρέπει να υπήρξε βίαιη με φωτιά της ξύλινης οροφής και πρέπει να χρονολογείται στα τέλη του 4ου αιώνα, δηλαδή την περίοδο μετά τα νομίσματα του Κωνσταντίου Β΄¹³.

IV. Στάδιο.

Το υστερορωμαϊκό Στάδιο (εικ. 1) παρουσιάζει ανακατασκευές μέχρι τα τέλη του 4ου αιώνα με δωμάτια πίσω από τις στοές του Γυμνασίου, που περιβάλλουν το Στάδιο. Δοκιμαστική τομή απέδειξε ότι το Στάδιο εγκαταλείφθηκε και επιχώθηκε στα τέλη του 4ου αιώνα. Διαπιστώνεται διακοπή χρήσης από τα τέλη 4ου ως τις αρχές του 5ου αιώνα, οπότε ο χώρος χρησιμοποιήθηκε και πάλι για εγκαταστάσεις και διάφορες δραστηριότητες. Σε δωμάτιο των εγκαταστάσεων στον χώρο του Γυμνασίου βρέθηκαν συσσωρευμένα πλήθος από θραύσματα σπασμένων αγαλμάτων ορισμένα από τα οποία πιθανώς προέρχονται από το κολοσσιαίο ελληνιστικό λατρευτικό άγαλμα του Ηρακλή. Η πόρτα του δωματίου βρέθηκε πρόχειρα φραγμένη με πέτρες, γεγονός που επιτρέπει διάφορες ερμηνείες, όπως καταστροφή των αγαλμάτων από χριστιανούς (τέλη 4ου αιώνα) και εναπόθεσή τους σε αποφραγμένο δωμάτιο λόγω μιαιρότητας. Η άμεση γειτνίαση όμως του χώρου των συσσωρευμένων θραυσμάτων με εργαστηριακές δραστηριότητες του 5ου-6ου αιώνα (δεξαμενή απορριμάτων, εύρεση μυλόπετρας, εκτεταμένης τέφρας και πυρακτωμένης αργίλου), δηλώνει ενδεχομένως αποθήκευση και επεξεργασία υλικού για οικοδομική χρήση, δραστηριότητα πιθανώς αντίστοιχη με αυτήν που διαπιστώθηκε στο οικοδόμημα ΩΩ (βλ. παρακάτω Χριστιανικός οικισμός και νεκροταφείο), όπου αποκαλύφθηκε παλαιοχριστιανικός ασβεστόλακκος. Στο αποφραγμένο δωμάτιο βρέθηκαν όστρακα με κτενωτή πρωτοβυζαντινή διακόσμηση και στην ΒΔ γωνία δύο χριστιανικοί τάφοι 5ου ή 6ου αιώνα(;), ο ένας παιδικός με αγγείο, ο δε άλλος νεαρής γυναίκας. Για τη στήριξη των κεραμιδιών των τάφων χρησιμοποιήθηκαν θραύσματα γλυπτών, συνεπώς οι

13. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1969 (1971), 119-120· Ν. ΚΑΛΤΣΑΣ, *Ἀρχαία Μεσσήνη*, Αθήνα 1989, 35· ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1989 (1992), 99-105· ΒСН 114, 1990, II, 740-742· ΒСН 117, 1993, II, 795· ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1990 (1993), 57-62 και 100-101 (νομίσματα).

ταφές είναι μεταγενέστερες από τον κατακερματισμό των γλυπτών και την απόφραξη, πιθανολογείται δε ότι έγιναν από πάνω¹⁴. Ορθογώνια κατασκευή που προεξέχει πίσω από το πόδιο του Ηρώου Ν του Σταδίου μοιάζει με δεξαμενή βάθους 2,50 μ. με πλακόστρωτο δάπεδο. Η δεξαμενή χρησιμοποιήθηκε αργότερα ως λάκκος απορριμάτων και βρέθηκε γεμάτη από τέφρα, πέτρες, οστά ζώων και παλαιοχριστιανικά όστρακα αγγείων. Πιστεύεται ότι η πρόχειρη κατασκευή από ακανόνιστες πέτρες και χωρίς κονίαμα γύρω από το στόμιο της δεξαμενής ανήκει στην πρωτοβυζαντινή περίοδο και σχετίζεται με εργαστηριακές δραστηριότητες. Ενδειξη των δραστηριοτήτων αυτών θεωρείται ότι αποτελούν τόσο η τέφρα που κάλυπτε τη δεξαμενή και τον χώρο γύρω από αυτήν, όσο και το πυρακτωμένο στρώμα αργίλου ΒΑ της κατασκευής. Τέλος, δύο θραύσματα χριστιανικών επιτύμβιων επιγραφών βρέθηκαν τυχαία Ν. του Ηρώου¹⁵.

V. Αρκαδική πύλη.

Στο εξωτερικό μέρος των τειχών της Αρκαδικής πύλης (εικ. 1) αποκαλύφθηκαν ερείπια δύο ταφικών μνημείων ρωμαϊκής εποχής, το ένα με προστώο Αδριάνειας εποχής. Κάτω από το δάπεδο του Αδριάνειου προστώου βρέθηκαν θραύσματα χριστιανικών μαρμάρινων επιτύμβιων επιγραφών και αγγείο με οπή στο κάτω μέρος επισκευασμένη από χυτό μολύβι. Το αγγείο περιείχε θησαυρό 1400 χάλκινων νομισμάτων 5ου-6ου αιώνα ως την εποχή Ιουστινιανού(;). Τα ευρήματα μαρτυρούν χρήση του χώρου ως και τον 6ο αιώνα¹⁶.

14. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Τό Στάδιο τής Μεσσήνης, στο W. COULSON - Η. KYRIELEIS (εκδ.), *Πρακτικά Συμποσίου Όλυμπιακών Αγώνων (5-9 Σεπτ. 1988)*, Αθήνα 1992, 87-91· ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1988 (1991), 68 και 75-76 (νομίσματα), *ΠΑΕ* 1989 (1992), 106-107, *ΠΑΕ* 1992 (1995), 84-87 (νομίσματα)· ΘΕΜΕΛΗΣ, Προφορική παρουσίαση και Ημερολόγιο ανασκαφής του 1995.

15. Για το Ηρώο του Σταδίου βλ. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1994 (υπό εκτύπωση).

16. Για τα ταφικά μνημεία βλ. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1993 (1996) (υπό έκδοση) και ΘΕΜΕΛΗΣ, Προφορική παρουσίαση ανασκαφής του 1995.

2. Ο Χριστιανικός οικισμός και το νεκροταφείο.

I. Ο οικισμός.

Σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά πορίσματα στο χώρο Α του Ασκληπιείου, κυρίως επί και ανατολικά της αρχαίας οδού, υπήρχε οικισμός μέχρι και τον 7ο αιώνα. Σύρριζα στο ανάλημμα του Ωδείου (εικ. 2) αποκαλύφθηκε μικρός δρόμος με πλακόστρωση που αποτελούσε πιθανώς τον κεντρικό δρομίσκο διέλευσης του χριστιανικού οικισμού. Ο οικισμός αυτός, που θα μπορούσε κατά κάποιον τρόπο να θεωρηθεί ο κύριος οικιστικός πυρήνας κατά την πρωτοβυζαντινή, τρίτη φάση της ιστορίας της πόλεως (αρχές 5ου-τέλη 6ου ή αρχές 7ου αιώνα), απλώνεται κυρίως ανατολικά. Ο οικισμός επεκτείνεται δυτικά μερικώς μέσα στις αίθουσες του Ασκληπιείου, στην αίθουσα ΓΓ, και συνεχίζεται ακόμη νοτιότερα σε όλο το μήκος της οδού. Θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι η χριστιανική πόλη περιέκλειε προς Β τον χώρο της αρχαίας Αγοράς, η πρωτοβυζαντινή φάση της οποίας (δύο βασιλικές υπό ανασκαφή) παρουσιάσθηκε παραπάνω. Έτσι από την παρούσα κατάσταση των ανασκαφών δημιουργείται η εικόνα ότι, μετά την μεγάλη καταστροφή στα τέλη του 4ου αιώνα, το μεγαλύτερο μέρος του συγκροτήματος του Ασκληπιείου, το νότιο μέρος της Αγοράς, όπου η υστερορωμαϊκή στοά, αλλά και το Στάδιο με το Ηρώο αποτελούσαν ερειπίωνα σε σχετική εγκατάλειψη. Τμήματα των χώρων αυτών μετά από πρόχειρες διαμορφώσεις φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν είτε για εναπόθεση και επεξεργασία οικοδομικού υλικού, με βάση τα εκεί μάρμαρα από τα ερείπια των αρχαίων μνημείων, είτε για διάφορες εργαστηριακές δραστηριότητες (ασβεστολάκκοι, δεξαμενές απορριμμάτων, αποθήκευση πετρών και θραυσμάτων από αγάλματα) είτε για άλλες δραστηριότητες εκτός οικισμού, όπως ταφές. Παλαιοχριστιανικές ταφές βρέθηκαν διάσπαρτες σε όλο το μήκος των δύο πλευρών νοητής ορθής γωνίας, που σχηματίζεται με κορυφή το Ωδείο και με ΑΔ πλευρά την ερειπωμένη υστερορωμαϊκή στοά Ν και έξω από την Αγορά και ΒΝ πλευρά την νοητή γραμμή που συνδέει το Ωδείο με την αίθουσα ΓΓ και την άκρη του Ηρώου του Σταδίου (εικ. 2). Μεγάλος αριθμός τάφων με πολλαπλές ταφές εντοπίζεται Δ του Ασκληπιείου (ΩΩ) (εικ. 2). Ο χώρος μπορεί να θεωρηθεί ως νεκροταφείο του πρωτοβυζαντινού οικισμού. Ίσως δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι μέσα στη γωνία αυτή βρίσκεται το σημαντικότερο μνη-

μειωκό και εγκαταλελειμένο μέρος της αρχαίας πόλης, το οποίο καταστράφηκε στα τέλη του 4ου αιώνα, για να γίνει στους επόμενους αιώνες περιοχή εργαστηρίων, ταφών και άντλησης οικοδομικού υλικού.

Έξω από τη νοητή αυτή γωνία απλώνεται, Α και Β, ο πρωτοβυζαντινός οικισμός του 5ου και 6ου αιώνα που σίγουρα περιελάμβανε την αρχαία Αγορά, την επέκταση του οποίου δεν είμαστε ακόμη σε θέση να υπολογίσουμε. Οι οικίες του οικισμού αυτού και ενδεχομένως η πρωτοβυζαντινή τρίτη και τελευταία φάση της Αγοράς ξεκινούσαν αντιστοίχως Α και Β εκτός των πλευρών της νοητής γωνίας. Και εδώ, στην αίθουσα ΓΓ, παρατηρείται, όπως και σε πολλές πρωτοβυζαντινές πόλεις, ο εσωτερικός χωρισμός των παλαιότερων κτισμάτων και η διαμόρφωση πολλών μικρών κατοικιών. Κατά τον 5ο αιώνα η αίθουσα ΓΓ διαιρέθηκε σε τουλάχιστον δέκα τρία δωμάτια, σε ένα από τα οποία ανακαλύφθηκε εστία. Το φαινόμενο αυτό, συχνό από τον 5ο αιώνα και εξής, μαρτυρεί τις νέες οικιστικές πραγματικότητες και ανάγκες της πρωτοβυζαντινής πόλης κυρίως μετά από μια καταστροφή.

Τα σπίτια του πυκνά δομημένου οικιστικού συνόλου σώζονται σε σχετικά καλή κατάσταση. Οι τοίχοι τους είναι πρόχειρα κτισμένοι με διάφορες πέτρες, θραύσματα λίθινων αντικειμένων και αρχιτεκτονικών μελών, που προέρχονται από το συγκρότημα του Ασκληπείου και την Αγορά. Στους τοίχους αυτούς βρέθηκαν εντοιχισμένες αρκετές αρχαίες επιγραφές και γλυπτά. Κατά την ανασκαφή του 1994 μεταξύ των κτισμάτων βρέθηκαν λίγοι διάσπαρτοι χριστιανικοί τάφοι, δύο θραύσματα χριστιανικών μαρμάρινων επιτύμβιων επιγραφών και μια χάλκινη πόρπη με επίμηκες γλωσσίδι¹⁷. Βοηθητικό στοιχείο για την χρονολόγηση των φάσεων του χριστιανικού οικισμού αποτελεί η χρησιμοποίηση στην τοιχοδομία και στην πλακόστρωση του δρομίσκου θραυσμάτων από χριστιανικές επιγραφές και από άλλα παλαιοχριστιανικά μαρμάρινα μέλη. Είναι πολύ πιθανό καταστροφές μέσα στον 6ο αιώνα (σεισμοί, επιδρομές) να προκάλεσαν σοβαρές ζημιές στην πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, γεγονός που ήδη έχει διαπιστωθεί στην ευρεία

17. Για την ανατολική οδό και τον χριστιανικό οικισμό βλ. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1994 (υπό εκτύπωση). ΘΕΜΕΛΗΣ, Προφορική παρουσίαση ανασκαφής του 1995. Για τα προβλήματα και τα χαρακτηριστικά αντίστοιχων πρωτοβυζαντινών οικισμών, βλ. SPIESER, *La ville en Grèce du IIIe au VIIe siècle, Villes et peuplement*, 315-338 και RUSSELL, *Transformations*, 137-154.

περιοχή της δυτικής Πελοποννήσου, όπως στην Ολυμπία και την Αγία Κυριακή Φιλιατρών με το σεισμό του 550/551 (βλ. παρακάτω κεφ. ΙΙΙ).

Συνεπώς ως δεύτερη φάση του χριστιανικού οικισμού της Μεσσήνης μπορεί να θεωρηθεί η περίοδος από τα μέσα ή τα τέλη του 6ου ως τον 7ο αιώνα. Στον 7ο αιώνα, εξάλλου, χρονολογούμε τον τάφο 31B που ανήκει σε νεότερη φάση του χριστιανικού νεκροταφείου, καθώς κάτω από αυτόν αποκαλύφθηκε ο προφανώς προγενέστερός του τάφος 31A. Προς το παρόν δεν είμαστε σε θέση να υπολογίσουμε την χρονική απόσταση που χωρίζει τους δύο τάφους, ώστε να χρονολογήσουμε και τον ίδιο τον οικισμό, ο οποίος ουσιαστικά μόλις άρχισε να ανασκάπτεται.

ΙΙ. Το παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο (οικοδόμημα ΩΩ) και διάσπαρτες ταφές (εικ. 2)

Σε όλο το χώρο Β του ανασκαφέντος συγκροτήματος του Ασκληπιείου και Ν της Αγοράς, σε ευρεία οδό ΑΔ κατευθύνσεως παρουσιάζονται παλαιοχριστιανικές ταφές. Ο χώρος μάλιστα ΒΔ του Ασκληπιείου, Β του ναού της Αρτέμιδος Ορθείας, όπου και το οικοδόμημα ΩΩ, το οποίο ταυτίζεται με το ιερό της Δήμητρος και των Διοσκύρων, χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Δημιουργείται μάλιστα η εντύπωση ότι, μετά την καταστροφή κατά τα τέλη του 4ου αιώνα, ο χώρος αυτός του συγκροτήματος χρησίμευε από τον 5ο ως τον 7ο αιώνα ως νεκροταφείο, αλλά και για διάφορες άλλες δραστηριότητες «εκτός πόλεως» των κατοίκων του οικισμού, που απλώνεται πλέον ανατολικά.

Στο μεγάλο τετράγωνο οικοδόμημα που ανακαλύφθηκε στο χώρο ΩΩ βρέθηκε δεξαμενή χρησιμοποιούμενη ως ασβεστόλακκος κατά την περίοδο αυτή, αλλά και ακρωτηριασμένα αγάλματα που πιθανόν μεταφέρθηκαν από αλλού για να τεμαχισθούν και να χρησιμεύσουν είτε ως οικοδομικό υλικό είτε για την κατασκευή ασβέστη. Μέχρι στιγμής έχουν βρεθεί περίπου 50 τάφοι με πολλαπλές ταφές, οι περισσότεροι ακτέριστοι, κεραμοσκεπείς, κιβωτιόσχημοι, χτισμένοι με μικρές πέτρες και πλίνθους. Ελάχιστοι τάφοι έδωσαν αγγεία, πόρπες· σε έναν βρέθηκαν δύο αργυρά σκουλαρίκια. Για την κάλυψη παλαιοχριστιανικού τάφου είχε χρησιμοποιηθεί μαρμάρινο χέρι αγάλματος. Βρέθηκαν επίσης νομίσματα του Κώνσταντος ως αυγούστου (337-341) και του Ζήνωνος (474;-491). Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει

ο τάφος 31B (εικ. 4-5) στον οποίο βρέθηκε χάλκινη πόρπη (εικ. 7) και χειροποίητο αγγείο (εικ. 8), χονδροειδές, μοναδικό(;) μέχρι στιγμής στο σύνολο της ευρεθείσης κεραμικής. Το αγγείο ανήκει στον λεγόμενο τύπο των «σλαβικών» αγγείων του 7ου αιώνα, χρονολόγηση που συνάγεται από τον τύπο της πόρπης, η οποία κατά συνέπεια χρονολογεί και την χρήση του χώρου ως νεκροταφείου στον αιώνα αυτό (βλ. περιγραφή αμέσως παρακάτω).

Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη παλαιοχριστιανικών τάφων και στο χώρο που καταλάμβανε η υστερορωμαϊκή στοά πάνω στα ερείπια του Σεβαστείου. Για τους τάφους αυτούς χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικά υλικά παλαιότερα γλυπτά και αρχιτεκτονικά μέλη· πιθανόν πρέπει να συσχετισθούν με τα νομίσματα του Θεοδοσίου Α' (383-392) που βρέθηκαν στο χώρο του Σεβαστείου. Επίσης Β του Ωδείου και Ν της Αγοράς στην ίδια περίπτωση ευθεία με τα παραπάνω και στην ΝΔ γωνία της ευρείας οδού ανακαλύφθηκαν κεραμοσκεπείς και ακτέριστοι παλαιοχριστιανικοί τάφοι¹⁸. Λεπτομερέστερη μελέτη του συνόλου των τάφων και των ευρημάτων, κυρίως δε της κεραμικής, θα επιτρέψει ενδεχομένως πιο συγκεκριμένες χρονολογήσεις, αντί της γενικότητας αρχές 5ου-7ου αιώνας, χρονολόγηση που χρησιμοποιείται στην παρούσα φάση των ανασκαφών για το σύνολο σχεδόν της ανασκαφείσης πρωτοβυζαντινής Μεσσήνης.

III. Ο τάφος 31 Β και η παρουσίαση των ευρημάτων

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του Π. Θέμελη στην Μεσσήνη το καλοκαίρι του 1994, συνεχίστηκε η έρευνα στο ιερό της Δήμητρος, βορειοδυτικά του Ασκληπιείου, όπου είχε εντοπιστεί συστάδα τάφων γενικώς χρονολογούμενων από τον ανασκαφέα κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο¹⁹ (εικ. 2). Εν αναμονή της τελικής δημοσιεύσεως της ανασκαφής και του συνόλου των ευρημάτων, κρίθηκε χρήσιμο να παρουσιάσουμε μια από τις ταφές που εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν στο χώρο.

18. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1990 (1993), 77-80 και 102-103 (νομίσματα), ΠΑΕ 1991 (1994), 91, 101, 104-107 και 122, 125-126 (νομίσματα). Για τον μαρμάρινο κορμό βλ. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1993 (υπό έκδοση) και για την ανατολική οδό και τον χριστιανικό οικισμό ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, ΠΑΕ 1994 (υπό έκδοση)· επίσης ΘΕΜΕΛΗΣ, Προφορική παρουσίαση ανασκαφής του 1995.

19. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1990 (1993), 77-80 και 102-103, ΠΑΕ 1991 (1994), 91, 101, 104-107, 122, 125-126· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Προφορική παρουσίαση ανασκαφής του 1995.

Αντικείμενο της παρούσης μελέτης αποτελεί η ταφή 31 Β (εικ. 4-5) η οποία βρέθηκε σε βάθος 4,39 μ. στη ΒΑ γωνία του νεκροταφείου και ανήκει σε προφανώς νεότερη φάση του νεκροταφείου, επειδή κάτω από τον τάφο αυτόν, αφού αποκαλύφθηκε και καθαρίστηκε (εικ. 5), φάνηκε ένας άλλος, προγενέστερος (τάφος 31Α, εικ. 6). Βεβαίως, η χρονική απόσταση που χωρίζει τις δύο ταφές δεν είναι δυνατόν να υπολογισθεί εφόσον σε καμία από τις δύο δεν βρέθηκαν νομίσματα. Πρόκειται για τάφο κεραμοσκεπή, συνήθη τόσο κατά την παλαιοχριστιανική όσο και κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή εποχή²⁰. Αφού αφαιρέθηκαν οι καλυπτήρες φάνηκε η ταφή, της οποίας σώζονταν μόνο τα κάτω άκρα. Στο χώμα που σκέπαζε τα οστά των ποδιών βρέθηκε χάλκινη πόρπη (εικ. 7), ενώ ανάμεσα στα οστά των μηρών είχε εναποτεθεί κτέρισμα, ένα πήλινο χειροποίητο αγγείο (εικ. 8).

Είναι το είδος αυτού του συγκεκριμένου αγγείου, κτέρισμα σπάνιο σε βυζαντινό τάφο, που καθιστά ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα την ταφή και απαιτεί προσεκτική μελέτη και ερμηνεία, ώστε, τα όποια συμπεράσματα να διαφωτίσουν, στο μέτρο του δυνατού, την ιστορία της πρώιμης βυζαντινής Μεσσηνίας, και να συμβάλουν στην καλύτερη κατανόηση του προβλήματος της χειροποίητης κεραμικής, που έχει βρεθεί κατά διαστήματα σε διάφορες περιοχές της Πελοποννήσου.

α. Χάλκινη πόρπη ΑΕ 4409 (εικ. 7)

Περιγραφή: Διαστάσεις: δ. 0,04 μ. Πρόκειται για χάλκινη πόρπη, ενός μάλλον σπάνιου τύπου, η οποία χρησίμευε για την συγκράτηση δερμάτινων λωρίδων που πιθανόν ήταν προσαρμοσμένες σε σακίδια. Το κάθετο κεντρικό στέλεχος διαιρεί την κυκλική πόρπη, η στεφάνη της οποίας κοσμεύεται με δύο ζεύγη αντωπά τοποθετημένων κεφαλών ζώων. Η Syna Uenze, η οποία πρώτη μελέτησε τα αντικείμενα αυτής της κατηγορίας, αναγνώρισε κεφαλές αλόγων που παριστάνονται αντωπά με το στόμα ανοικτό. Η λοξή προεξοχή στο επάνω μέρος της κεφαλής είναι μάλλον σχηματοποιημένη αναπαράσταση της χαίτης του ζώου. Οι γλώσσες των ζώων, που προβάλλουν από τα ανοικτά στόματά τους, ενώνονται στο κέντρο κάθε πλευράς²¹.

20. N. LASCARIS, *Les monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de la Grèce II*, Παρίσι 1991, 339-340.

21. Syna UENZE, *Die Schnallen mit Riemenslaufe aus dem 6. und 7. Jh.*, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 31, 1966, 142-181 και ειδικά 157-158.

Η πόρπη που εξετάζουμε σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση. Διατηρείται η γλωσσίδα που συγκρατούσε το δερμάτινο λουρί, εγχαράξεις κοσμούν τις κεφαλές των ζώων, ενώ μικρές, αβαθείς κοιλότητες υποδηλώνουν τα μάτια τους.

Μια όμοια πόρπη βρέθηκε στην Δήλο το 1938 (εικ. 9 α). Στην πρώτη αυτή δημοσίευση από τον Δέοννα η περιγραφή του ευρήματος συνοδεύεται από φωτογραφία και σχέδιο, δεν παρέχονται όμως πληροφορίες για τον τόπο και τις συνθήκες εύρεσης του αντικειμένου. Ο Δέοννα διστάζει να προσδιορίσει την πραγματική χρήση του και το χρονολογεί γενικά στην «ύστερη περίοδο» (*époque tardive*)²².

Σύμφωνα με την Uenze, η πόρπη της Δήλου ανήκει στον τύπο «Emling», τον πρώτο από τους τέσσερις «βαυαρικούς τύπους» (*bajuwarisch*), διαφέρει όμως σημαντικά από τα υπόλοιπα αντικείμενα αυτής της ομάδας (εικ. 9 δ). Μολονότι, η πόρπη αυτή, όπως και μία δεύτερη, παρόμοια που βρέθηκε στην Αθήνα (εικ. 9 γ)²³, δεν συγγενεύει μορφολογικά με τα αντικείμενα του τύπου, εντούτοις τα διακοσμητικά της στοιχεία επέτρεψαν στην Uenze να την εντάξει στην ευρύτερη οικογένεια των πορπών τύπου «Emling»²⁴. Παρατηρούμε πράγματι, ότι ζεύγη κεφαλών ζώων κοσμούν τόσο τις πόρπες Δήλου και Αθήνας, όσο και τα υπόλοιπα αντικείμενα του ίδιου τύπου. Όμως στην πόρπη της Δήλου, η οποία δεν θεωρείται αντιπροσωπευτικό παράδειγμα του είδους, η διαφορετική διάταξη των διακοσμητικών θεμάτων προσδίδει στο αντικείμενο άλλο σχήμα. Τα χρονολογικά όρια του τύπου «Emling» προσδιορίζονται από την Uenze μεταξύ των αρχών του τελευταίου τρίτου και του τέλους του 7ου αιώνα²⁵. Οι πόρπες που προέρχονται από περιοχές της νότιας Ρωσίας ή τον ελλαδικό χώρο χρονολογούνται πρωιμότερα, δηλαδή, γύρω στα μέσα του ίδιου αιώνα.

Η Uenze²⁶ έχει κατατάξει σε τύπους και έχει χρονολογήσει έναν μεγάλο αριθμό πορπών που προέρχονται κυρίως από νεκροπόλεις των περιοχών

22. W. ΔΕΟΝΝΑ, *Le mobilier délien, Délos XXVIII*, 1938, πιν. 88 αρ. 763, σ. 296 και εικ. 367, Β 5977. Η UENZE, *Die Schnallen*, 157 εικ. 68, αναπαράγει το σχέδιο αυτό.

23. UENZE, *Die Schnallen*, 158.

24. *Ο. π.*, 157 εικ. 8, 67 και σελ. 158.

25. *Ο. π.*, 162-164.

26. *Ο. π.*, 142-181.

του μέσου Δούναβη, ενώ λιγότερα είναι τα ευρήματα από τη βόρεια Ιταλία, τις παραδουνάβιες περιοχές της Βαλκανικής και την χερσόνησο της Κριμαίας. Ορισμένες πόρπες προέρχονται και από περιοχές του ελλαδικού χώρου. Η Uenze διέκρινε τις πόρπες αυτές σε έξι τύπους, με βάση τη μορφολογία και τα στοιχεία της διακόσμησής τους.

Η μορφολογία των δύο πρώτων τύπων (τύποι: 1. «Σάλωνα-Ίστρια» και 2. «Ιταλικές») είναι διαφορετική από εκείνη της πόρπης της Μεσσήνης και για τον λόγο αυτό δεν θα μας απασχολήσουν. Στον τρίτο τύπο «Para» περιλαμβάνονται οι πόρπες με ζεύγη κεφαλών ζώων (κυρίως πουλιών), τα οποία παρουσιάζονται ιδιαίτερα σχηματοποιημένα εκατέρωθεν του κεντρικού κρίκου από όπου περνά η δερμάτινη λωρίδα²⁷.

Στον τέταρτο τύπο «Gátég» οι κεφαλές είναι αντωπές, λιγότερο σχηματοποιημένες και στα περισσότερα παραδείγματα πλαισιώνουν τον κεντρικό κρίκο της πόρπης (εικ. 10 α). Όμως δύο υποομάδες, οι οποίες χρησιμοποιούν το ίδιο θέμα διακόσμησης με τις υπόλοιπες του ίδιου τύπου, δηλαδή κεφαλές ζώων, διαφέρουν από αυτές στον τρόπο διάταξης αυτών των στοιχείων. Σ' αυτές τις υποομάδες αξίζει να αναφερθούμε αναλυτικότερα.

Στην πρώτη υποομάδα (Α) ανήκουν δύο πόρπες, που βρέθηκαν στο Firmano της βόρειας Ιταλίας και την Čelega της Ίστριας (εικ. 10 β,γ)²⁸. Οι κεφαλές των ζώων ενώ εκφύονται, όπως στα προηγούμενα παραδείγματα, από το σημείο ενώσεως του κεντρικού κρίκου με το στέλεχος της πόρπης, στρέφονται προς τα κάτω εκατέρωθεν του στελέχους και όχι προς τα πάνω ως πλαισίωση του κρίκου, όπως συμβαίνει σε όλα τα άλλα παραδείγματα του τύπου.

Τη δεύτερη υποομάδα (Β) αποτελεί ένα μοναδικό παράδειγμα που αγοράστηκε στην Αθήνα από τον P. Reinecke και βρίσκεται στο Römisch-Germanisches Zentral Museum του Mainz (αρ. ευρ. O 7361) (εικ. 10 δ). Στην πόρπη αυτή δύο ζεύγη κεφαλών αλόγων εκφύονται από τον κεντρικό κρίκο και το στέλεχος και στρέφονται προς τα κάτω. Το διαφορετικό σχήμα της πόρπης αυτής σε σχέση με τις υπόλοιπες του τύπου τονίζεται και από την Uenze. Κατά τη γνώμη μας, όμως, θεωρούμε ότι η πόρπη από την Αθήνα

27. Ο. π., 149-152, εικ. 5.

28. Ο. π., 152-154, εικ. 6, 50-51 (υποομάδα Α) και εικ. 6, 52 (υποομάδα Β).

παρουσιάζει άμεση συγγένεια με τις δύο πόρπες από την Ίστρια και την Ιταλία, ενώ σχετίζεται λιγότερο με τις υπόλοιπες του τύπου. Τελικά, τα δύο παραδείγματα της υποομάδας (Α) έχουν περισσότερα κοινά μορφολογικά στοιχεία με την πόρπη από την Αθήνα και φαίνεται να λειτουργούν μάλλον ως μεταβατικός τύπος από τις υπόλοιπες πόρπες του τύπου Gátég προς την πόρπη της Αθήνας (υποομάδα Β) ή και το αντίστροφο. Η Uenze χρονολογεί τις πόρπες αυτές λίγο πριν ή γύρω στα μέσα του 7ου αιώνα

Ο πέμπτος τύπος πορπών «με αντωπά ζώα» περιλαμβάνει αντωπές κεφαλές ποικίλων πτηνών, αλόγων, λεόντων, σκύλων.

Στην έκτη κατηγορία, στην οποία δίδεται η γενική ονομασία «bajuwarische Typen», από την περιοχή στην οποία κυρίως έχουν βρεθεί πόρπες αυτών των τύπων (Αυστρία, σημερινή Βαυαρία, Ουγγαρία) ανήκουν τέσσερις τύποι, κοινό στοιχείο των οποίων είναι τα ζεύγη κεφαλών ζώων, που αναπτύσσονται με διαφορετικούς τρόπους γύρω από τον κεντρικό κρίκο και το στέλεχος, του οποίου το μέγεθος μειώνεται. Στις περισσότερες περιπτώσεις το στέλεχος αποτελεί οργανικό σύνολο με το υπόλοιπο τμήμα της πόρπης²⁹.

Στον πρώτο τύπο «Emling» ανήκουν οι πόρπες της Αθήνας και της Δήλου (εικ. 9 γ, α). Όπως ήδη αναφέραμε η πόρπη της Μεσσήνης (εικ. 9 β) παρουσιάζει τέτοιες ομοιότητες με αυτήν της Δήλου, ώστε δεν θα έπρεπε να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο τα δύο αντικείμενα να αποτελούν προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου. Και στην περίπτωση βέβαια των πορπών της Δήλου και των Αθηνών η Uenze σημειώνει ότι μόνο εξαιτίας των διακοσμητικών τους στοιχείων (ζεύγη κεφαλών ζώων) συνδέονται με τις πόρπες του τύπου «Emling»³⁰. Είναι δηλαδή προφανές, ότι και στην περίπτωση αυτή, όπως σε εκείνη του τύπου «Gátég», οι πόρπες από τον ελλαδικό χώρο (Αθήνα, Δήλος και Μεσσήνη) διαφέρουν σημαντικά από τα υπόλοιπα αντικείμενα του τύπου στον οποίο έχουν ενταχθεί από την Uenze. Αυτό που τις συνδέει με τις υπόλοιπες πόρπες του ίδιου τύπου είναι ορισμένα κοινά διακοσμητικά στοιχεία, τα οποία όμως στις ελλαδικές πόρπες αναπτύσσονται γύρω από τον κεντρικό κρίκο και το στέλεχος με διαφορετικό τρόπο από ότι στις υπόλοιπες πόρπες της ομάδας «Emling».

29. Ο. π., 156-163.

30. Ο. π., 158, εικ. 8, 67, 68.

Χρονολογικά οι πόρπες του τύπου «Emling» τοποθετούνται στο τελευταίο τρίτο του 7ου αιώνα, αν και τα παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο θεωρούνται από την Uenze πρωϊμότερα και χρονολογούνται γύρω στα μέσα του 7ου αιώνα³¹.

Συμπεράσματα

Η μελέτη των μικρών αυτών πορπών μας επιτρέπει να κάνουμε τις εξής παρατηρήσεις:

α) η τυπολογία τους βασίζεται αφενός μεν σε μορφολογικά χαρακτηριστικά και διακοσμητικά στοιχεία, αφετέρου δε στις περιοχές διάδοσης των αντικειμένων αυτών. Σε ορισμένες, δηλαδή, περιοχές ο αριθμός των ομοίων αντικειμένων είναι ιδιαίτερα μεγάλος. Σε πολλές περιπτώσεις το γεγονός αυτό ανάγκασε την Uenze να δώσει στον τύπο το όνομα της περιοχής (π.χ. τύπος «Salona-Istria», τύποι «bajuwarische», τύποι «italische»).

β) Ο αριθμός των παραδειγμάτων από την περιοχή της Κριμαίας και τον ελλαδικό χώρο που δημοσιεύει η Uenze είναι αισθητά μικρότερος. Όμως, από το 1966 έως σήμερα από αυτές τις δύο περιοχές, κυρίως όμως την πρώτη, έχουν δημοσιευθεί αρκετές πόρπες, μερικές από τις οποίες προέρχονται από καλά χρονολογημένα ανασκαφικά στρώματα ή νεκροταφεία. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις πόρπες του τύπου «Σάλωνα-Ιστρία» που βρέθηκαν στην Χερσώνα, στη Μεσσήνη αλλά και στην ανασκαφή της Ελεύθερας σε στρώμα του 7ου αιώνα³².

γ) Είναι πλέον αποδεκτό από όλους τους ειδικούς ερευνητές, ότι οι μικρές αυτές πόρπες αλλά και οι μεγαλύτερες, που χρησιμοποιούνταν ως στηρίγματα ζώνης (π.χ. πόρπες τύπου «Κορίνθου»), είναι βυζαντινές, δηλαδή κατασκευασμένες σε βυζαντινά εργαστήρια, και χρησιμοποιούντο τόσο από τους εντόπιους κατοίκους μιας περιοχής, όσο και από τους ξένους που ζούσαν σ'

31. Ο. π., 162-164. Ο Μ. Kazanski θεωρεί ότι οι πόρπες αυτές χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 7ου αιώνα (προφορική ενημέρωση).

32. Χερσώνα: Anne BORTOLI-KAZANSKI - Μ. KAZANSKI, Les sites archéologiques datés du IVe au VIIe siècle au nord et au nord-est de la Mer Noire: état des recherches, *TM* 10, 1987, εικ. 8 αρ. 25· Μεσσήνη: την πληροφορία οφείλομε στον καθηγητή Π. Θέμελη· Ελεύθερα: Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ανασκαφή Ελεύθερας, *Κρητική Εστία* (υπό έκδοση).

αυτήν. Η αποσύνδεσή τους από την παρουσία αβαροσλάβων, που εισχώρησαν στην αυτοκρατορία, είναι επίσης γεγονός, που ισχυροποιείται με την εύρεση των αντικειμένων αυτών σε περιοχές τις οποίες δεν «κατέκτησαν» ή «κατέλυσαν» τα παραπάνω φύλα. Ως παράδειγμα αναφέρουμε την Ελεύθερα και την νησίδα Ψείρα, στη βορειοδυτική και τη βορειοανατολική Κρήτη αντίστοιχα³³. Όπως, βέβαια, είναι φυσικό, άλλα εργαστήρια ή ομάδες τεχνικών εγκατεστημένες εκτός των βυζαντινών συνόρων, κατασκεύαζαν όμοια αντικείμενα ή άλλα των οποίων η διακόσμηση ή/και η μορφολογία ήταν σαφώς επηρεασμένες από τα προϊόντα των βυζαντινών εργαστηρίων³⁴.

δ) Έχει ήδη επισημανθεί και από άλλους ερευνητές³⁵, ότι τα αντικείμενα που κατ' εξοχήν θεωρήθηκαν αβαροσλαβικά και επομένως «ξένα» προς αυτά που χρησιμοποιούσαν την εποχή αυτή οι βυζαντινοί (δηλ. οι πόρπες που βρέθηκαν στην Κόρινθο) είναι προϊόντα βυζαντινών εργαστηρίων, διαδεδομένα δυτικά στην Ιταλική χερσόνησο, βόρεια σε περιοχές νότια του Δούναβη (σημερινή Ουγγαρία, Ρουμανία, πρώην Γιουγκοσλαβία) και ανατολικά γύρω από την χερσόνησο της Κριμαίας. Είναι βέβαια φυσικό τα τοπικά εργαστήρια στις περιοχές αυτές ή εκτός αυτών να παρήγαγαν και τα δικά τους προϊόντα στον οποίων την μορφή και την διακόσμηση κυριαρχούσαν θέματα οικεία στους πληθυσμούς οι οποίοι πρωτίστως τα χρησιμοποιούσαν³⁶. Παράλληλα, όμως, από τα ίδια εργαστήρια προέρχονται και αντικεί-

33. Ελεύθερα: πόρπη τύπου «Σάλωνα-Ιστρία» βλ. σημ. 32· Ψείρα: πόρπη τύπου «Κορίνθου»· βλ. Natalia POULOU-PAPADIMITRIΟΥ, *Le monastère byzantin de Pseira (Crète): la céramique*, *Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie (Bonn, 22-28 September 1991)*, τόμ. 2, Münster 1995, 1119-1131.

34. Οι βυζαντινές πόρπες όχι μόνο εισάγονται, αλλά βρίσκουν μιμητές και κατασκευάζονται στην περιοχή της Κριμαίας κυρίως από τον 7ο αιώνα και εξής. Πολλές φορές μάλιστα οι τεχνίτες δανείζονται διακοσμητικά στοιχεία από τα βυζαντινά αντικείμενα, τα οποία προσαρμόζουν σε σχήματα που ήταν οικεία στα γερμανικά φύλα της περιοχής: A. AIBABIN, *La fabrication des garnitures de ceintures et des fibules à Chersonèse, au Bosphore Cimmérien et dans la Gothie de Crimée aux VIe-VIIIe siècles*, *Outils et ateliers d'orfèvres des temps anciens*, Antiquités Nationales. Mémoires 2, Παρίσι 1993, 164-168, εικ. 3.4, 7.4-8, 8.1-9.

35. Βλ. παρακάτω σημ. 67-75 (Κόρινθος).

36. UENZE, *Die Schnallen*, 172-173. Στο σημείο αυτό θεωρούμε χρήσιμο να αναφέρουμε την περίπτωση των πορπών «με προσωπείο». Τα αντικείμενα αυτά αποδόθη-

μενα περισσότερο ή λιγότερο επηρεασμένα από τα βυζαντινά πρότυπα ή ακόμη και πιστές αντιγραφές³⁷.

ε) Επανερχόμενοι στην πόρπη που εξετάζουμε διαπιστώνουμε τα εξής: Οι πόρπες που βρέθηκαν στον ελλαδικό χώρο (εικ. 11γ-ξ) παρουσιάζουν στενή

καν αρχικά στους Αβάρους και τους Σλάβους (J. WERNER, *Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts*, *Reinecke Festschrift*, Mainz 1960, 150-172 και την αναθεώρηση και συμπλήρωση της υπόθεσής του από τον ίδιο, *Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus südost-europäischen Ländern*, *Germania* 38, 1960, 114-120), θεωρήθηκαν δε πολλές φορές τεκμήρια της υπερίσχυσης των φύλων αυτών επί του εντοπίου στοιχείου (π.χ. η περίπτωση των πορπών από την Σπάρτη, τις Κεγχρεές, τη Νέα Αγχίαλο και την Έδεσσα). Στη συνέχεια, ο Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Αί «βαρβαρικά» πόρπαι τής Κορίνθου, *Ελληνικά* 7, 1954, 87-104, πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Byzantinobulgarica* 7, 1981, 295-318, τονίζοντας ότι τα αντικείμενα αυτά έφεραν άτομα διαφόρων εθνικοτήτων και όχι αποκλειστικά Σλάβοι, αναγνώρισε βυζαντινά χαρακτηριστικά και κατά συνέπεια τους απέδωσε βυζαντινή ταυτότητα (κυρίως στην πόρπη από την Αγχίαλο). Τελικά, το πρόβλημα αποδεικνύεται πιο σύνθετο: δεν υπάρχει πλέον αμφιβολία ότι οι πόρπες αυτές κατάγονται από ανάλογα αντικείμενα του πολιτισμικού περιγύρου των γερμανικών φύλων. Η εύρεσή τους σε περιοχές, όπου παρατηρείται συγκέντρωση γερμανικών φύλων και άλλες, από τις οποίες πέρασαν οι Άντες, οδήγησαν τους ερευνητές να τους δώσουν ταυτότητα αντίστοιχα γερμανική ή αντική βλ. V. ΡΟΡΟΝΙĆ, *Les témoins archéologiques des invasions avaroslaves dans l'Illyricum byzantin*, *Mélanges des Écoles Françaises de Rome et d'Athènes* 87/1, 1975, 455-457, εικ. 2, 1-4. Σε ό,τι αφορά τις πόρπες, στις οποίες ο Πάλλας ανεγνώρισε προϊόντα βυζαντινών εργαστηρίων, σημειώνουμε ότι πρόκειται για αντικείμενα αντικής ή γερμανικής προέλευσης, κατασκευασμένα ίσως μέσα στη βυζαντινή αυτοκρατορία από εργαστήρια τα οποία είχαν δεχθεί ισχυρές βυζαντινές επιδράσεις, φαινόμενο συχνό στη μεταλλοτεχνία και όχι μόνον: ΡΟΡΟΝΙĆ, *Aux origines de la slavisation*, 256· BARATTE, *Les témoignages archéologiques de la présence slave au sud du Danube*, *Villes et peuplement*, 173-175, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Σημαντικό είναι ότι τα αντικείμενα αυτά δεν αποδίδονται πλέον σε μία πληθυσμιακή ομάδα (Σλάβοι-Άντες), η εύρεσή τους δεν αποδεικνύει επικράτηση μιάς ομάδας επί μιάς άλλης, αλλά υποδηλώνει δραστηριότητα κάποιας ή κάποιων πληθυσμιακών ομάδων —στη συγκεκριμένη περίπτωση γερμανικής ή αντικής προέλευσης— μέσα στο χώρο του Ιλλυρικού, από τις περιοχές νοτίως του Δούναβη έως και την Πελοπόννησο, στη δύσκολη περίοδο της μετάβασης από την ύστερη αρχαιότητα στον πρώιμο μεσαίωνα.

37. AIBABIN, *La fabrication des garnitures des ceintures et des fibules*, 164-168· UENZE, *Die Schnallen*, 172· J. WERNER, *Die langobardischen Fibeln aus Italien*, 1950, πιν. c, f. 22-25.

μεταξύ τους συγγένεια [i) οι πόρπες της Δήλου και της Μεσσήνης είναι όμοιες, ii) η πόρπη τύπου «Emling» από την Αθήνα έχει το ίδιο σχήμα με τις δύο προηγούμενες και iii) η πόρπη τύπου «Gátér», επίσης από την Αθήνα, κοσμείται με κεφαλές αλόγων όμοιες με αυτές των πορπών από τη Δήλο και τη Μεσσήνη] και διαφέρουν σημαντικά από τα υπόλοιπα αντικείμενα των τύπων στους οποίους έχουν ενταχθεί από την Uenze, γεγονός που μας επιτρέπει να τις θεωρήσουμε προϊόντα βυζαντινών εργαστηρίων των περιοχών αυτών. Τα προϊόντα αυτά χρησιμοποίησαν ανεξάρτητα από την καταγωγή τους οι κάτοικοι των παραπάνω περιοχών της βυζαντινής αυτοκρατορίας κατά την διάρκεια του 7ου αιώνα.

β. Πήλινο αγγείο AE 7052 (εικ. 8).

Περιγραφή: Διαστάσεις: υψ. (σωζ.) 0,122 μ., δ. χείλους 0,09 μ., πάχ. τοιχωμάτων 0,004 μ.

Σχήμα: Άωτο αγγείο με τοιχώματα των οποίων η μεγαλύτερη διάμετρος βρίσκεται στο άνω ήμισυ, κάτω από τον ώμο, κλίνουν ελαφρά προς τα μέσα μέχρι το σημείο ένωσής τους με την επίπεδη βάση. Χείλος κάθετο, που νεύει ελαφρά προς τα έξω.

Πηλός: Ο πηλός είναι ακάθατος και περιέχει πολλές προσμείξεις, όπως μικρά χαλίκια και κάποιες οργανικές ουσίες. Το χρώμα του ποικίλλει από φαιό έως μελανό, εξαιτίας των συνθηκών όπτησης.

Τεχνική-Διακόσμηση: Το αγγείο δεν έχει γίνει στον κεραμικό τροχό, είναι χειροποίητο. Διακρίνεται κάποια λείανση με το χέρι στην εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια του χείλους καθώς και στο πάνω μέρος της κοιλιάς. Η εξωτερική επιφάνειά του δεν φέρει διακόσμηση.

Όπως γίνεται αμέσως αντιληπτό, τόσο ο τρόπος κατασκευής όσο και το σχήμα του συγκεκριμένου αγγείου αιτιολογούν την ένταξη του στη μεγάλη ομάδα της λεγόμενης «σλαβικής» κεραμικής, η οποία έχει βρεθεί κυρίως στην Πελοπόννησο. Η κεραμική αυτή έχει απασχολήσει πολλούς ερευνητές (αρχαιολόγους και ιστορικούς) και, παρά τις πολλές και συχνά αντικρουόμενες υποθέσεις που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί, όλοι ή σχεδόν όλοι συμφωνούν ως προς την χρονολόγηση της κεραμικής αυτής στα τέλη του 6ου ή το πολύ τις αρχές του 7ου αιώνα, καθώς και ως προς την αποδοσή της

στους Σλάβους³⁸ που είτε ως εισβολείς³⁹ είτε ως γεωργοί ή νομάδες⁴⁰ εισέδυσαν στην Πελοπόννησο κατά την συγκεκριμένη περίοδο.

Το αγγείο αυτό υπήρξε η αφορμή για την γενικότερη μελέτη και επανεξέταση της χειροποίητης κεραμικής της Πελοποννήσου, που επιχειρούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

38. Αναφερόμαστε βεβαίως στις θεωρίες, που σχετίζονται αποκλειστικά με τη χειροποίητη και μόνον κεραμική από την Πελοπόννησο.

39. Πρώτη η G. R. DAVIDSON, *The Avar Invasion of Corinth*, *Hesperia* 6, 1937, 227 κ. ε., μίλησε για «εισβολείς» (invaders).

40. Ο AUPERT, *Céramique*, 373 κ. ε., μιλά για ομάδες «εισβολέων νομάδων»: «elle (la céramique) reflète de l'envahisseur, le caractère fruste des nomades». Ο Φ. ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, *Σλάβοι στη μεσαιωνική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1988, 18-29, μιλά για νομάδες-γεωργούς.

Π. Η ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

Πριν παραθέσουμε τις υπάρχουσες απόψεις για την υπό μελέτη κεραμική και διατυπώσουμε την δική μας γνώμη, οφείλουμε να διευκρινήσουμε ότι θα χρησιμοποιήσουμε αντί του σλαβική ή ακόμη «σλαβική», το επίθετο «χειροποίητη», μια χαρακτηριστική ιδιότητα της συγκεκριμένης ομάδας κεραμικής, για δύο λόγους:

1) Είναι η βασική κοινή ιδιότητα των αγγείων αυτών, η οποία συγχρόνως αποτελεί και την ειδοποιό τους διαφορά σε σχέση με τα σύγχρονά τους τροχήλατα αγγεία.

2) Το επίθετο σλαβική δίδει εξ αρχής μια συγκεκριμένη εθνολογική προέλευση στην υπό μελέτη ομάδα κεραμικής, γεγονός που έχει ήδη δημιουργήσει επανειλημμένες παρανοήσεις και ερμηνευτικά προβλήματα.

Ομοια ή ανάλογα με το υπό μελέτη αγγείο έχουν βρεθεί σε πολλές θέσεις της Πελοποννήσου (εικ. 12) και της υπόλοιπης Ελλάδος. Αναλόγα προς τη χρήση των αγγείων αυτών, πριν από την εγκατάλειψη από τους άγνωστους σε μας χρήστες τους, είναι δυνατόν να διακρίνουμε τρεις ομάδες:

I. Στην πρώτη ομάδα περιλαμβάνονται αυτά που πιθανόν χρησίμευσαν ως οικιακά σκεύη (χρηστικά). Η ομάδα αυτή είναι η πολυπληθέστερη. Αγγεία αυτού του είδους έχουν βρεθεί στο Άργος⁴¹, στην Τίρυνθα⁴², στα Ίσθμια⁴³, στον Άγιο Βασίλειο Κορινθίας⁴⁴, στο Παλλάντιο⁴⁵, στη Σπάρτη⁴⁶, στην

41. AUPERT, *Céramique*, 373-394.

42. KILLIAN, *Funden*, 281-290· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ενδείξεις*, 295-304.

43. GREGORY- KARDULIAS, *Surveys*, 467-511 και GREGORY, *Isthmia V*.

44. Σύμφωνα με ανακοίνωση της Αφέντρας ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Πρωτοβυζαντινή αγρέπαυλη, Δ' *Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών (Κόρινθος 1990)*, κατά την διάρκεια της ανασκαφής αγρέπαυλης το 1984 στη θέση Βαρελά Αγίου Βασιλείου Κορινθίας βρέθηκε χειροποίητη μαζί με τροχήλατη κεραμική. Σύμφωνα με προφορική, φιλική ενημέρωση της κυρίας Μουτζάλη, στο ίδιο ανασκαφικό στρώμα βρέθηκε νόμισμα του Φωκά (602-610).

45. M. IOZZO, *Catalogo dei reperti dello scavo 1940. Ceramica avaro-slava, Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente* 68-69, Padova 1995, 197-199, εικ. 115α, 116-119.

46. SANDERS, *Excavations*, 251-186 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Pottery*, 451-457.

Καρυούπολη (πρόκειται για αγγεία κατασκευασμένα σε αργό τροχό)⁴⁷, αλλά και εκτός Πελοποννήσου στη Δημητριάδα⁴⁸, τα Κηπιά Παγγαίου⁴⁹ και τη Θάσο⁵⁰.

II. Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει τα χειροποίητα αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν ως κτερίσματα σε τάφους. Ειδικά στην Πελοπόννησο χειροποίητα αγγεία-κτερίσματα έχουν βρεθεί στις ταφές της Κόρινθου⁵¹ και της Μεσσήνης⁵². Ταφές με όμοια κτερίσματα έχουν βρεθεί στο Νεοχωρόπουλο των Ιωαννίνων⁵³.

47. Rodoniki ETZEOGLOU, La céramique byzantine de Karyoupolis, στο: V. DÉROCHE - J.-M. SPIESER (εκδ.), *La céramique byzantine*, BCH Suppl. XVIII, 151-156. Παρότι η κεραμική της Καρυούπολης δεν είναι χειροποίητη αλλά κατασκευασμένη σε αργό τροχό, θεωρούμε ότι πρέπει να αναφερθεί επειδή εντάσσεται στα πλαίσια μιας τεχνικής ξένης προς αυτήν που ήταν σε χρήση κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο.

48. J. EIWANGER, *Keramik und Kleinfunde aus der Damokratia-Basilika in Demetrias (= Demetrias IV)*, Βόννη 1981, I, 29· II, 1 και πίν. 1.

49. Στα Κηπιά Παγγαίου, στο στρώμα που χρονολογείται λίγο πριν από την καταστροφή της βασιλικής, στα 619, βρέθηκαν όστρακα χειροποίητων αγγείων μαζί με κεραμική αργού τροχού και τροχήλατη. Η ίδια κεραμική ανευρίσκεται στο μικρό ναό, που ιδρύθηκε στο χώρο του ιερού της βασιλικής αμέσως μετά την καταστροφή της: αγγεία χειροποίητα και αγγεία κατασκευασμένα σε αργό τροχό συνυπάρχουν με καλής ποιότητας τροχήλατη κεραμική. Η ίδια εικόνα παρουσιάζεται και στο στρώμα που καλύπτει εκείνο της καταστροφής του ναΐσκου. Ορισμένα από τα χειροποίητα αγγεία φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση. Το σύνολο της κεραμικής αποδίδεται από τον ανασκαφέα στους χωρικούς και τους κτηνοτρόφους, στο σύνολο δηλαδή των κατοίκων της περιοχής, οι οποίοι επισκέπτονταν την εκκλησία —τη βασιλική και μετά την καταστροφή της το ναΐδιο— και χρονολογείται από τον 7ο έως τον 9ο αιώνα: Ch. ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ, À propos de la destruction de la basilique paléochrétienne de Kipia (Pangée), στο: J. ΚΑΡΑΥΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ (εκδ.), *Les Slaves en Macédoine*, Αθήνα 1989, 32-37.

50. F. BLONDÉ - A. MULLER - D. MULLIEZ, *BCH* 105, 1981, II, 954-955 και εικ. 53.

51. G. DAVIDSON-WEINBERG, A Wandering Soldier's Grave in Corinth, *Hesperia* 43, 1973, 512-521.

52. Σε σωστική ανασκαφή στην Αγία Τριάδα του Σιμόπουλου Ηλείας βρέθηκαν πρόσφατα κιβωτιόσχημοι τάφοι μέσα στους οποίους υπήρχαν ως κτερίσματα δύο χειροποίητα αγγεία. Την πληροφορία οφείλομε στον καθ. Π. Θέμελη και την Έφορο αρχαιοτήτων Ολυμπίας κυρία Ξένη Αραπογιάννη, τους οποίους ευχαριστούμε.

53. Ιουλία Βοκοτοπούλου, *ΑΔ* 22, 1967, Χρονικά, 342-344 και πιν. 248.

III. Στην τρίτη ομάδα περιλαμβάνονται αγγεία που χρησίμευσαν ως τεφροδόχοι. Μέσα σ' αυτά βρέθηκαν τα υπολείμματα καύσεων νεκρών. Τα συγκεκριμένα αγγεία προδίδουν επομένως έναν τρόπο ταφής ξένο προς τα χριστιανικά ήθη. Ο τρόπος αυτός όμως αποτελούσε γνώρισμα των φύλων που έζησαν κατά τον Μεσαίωνα στις περιοχές γύρω από το Δούναβη. Το μόνο δημοσιευμένο νεκροταφείο με καύσεις νεκρών που έχει βρεθεί στην Πελοπόννησο, είναι αυτό της Ολυμπίας⁵⁴.

Θεωρούμε σκόπιμο η παρουσίαση των ομοίων ή αναλόγων αγγείων να αρχίσει από όσα ανήκουν στην ίδια ομάδα με το εύρημα της Μεσσήνης και ειδικά την ταφή της Κορίνθου. Οι αναλογίες που υπάρχουν είναι πολλές όχι μόνο ανάμεσα στις δύο ταφές, αλλά κυρίως ανάμεσα στα κτερίσματα που βρέθηκαν εναποθετημένα στον τάφο.

1. Η ταφή της Κορίνθου.

Το 1974 δημοσιεύθηκε από την G. R. Davidson ο τάφος ενός πολεμιστή από την Κόρινθο⁵⁵. Ο κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, που βρέθηκε στο δάπεδο της κιονοστοιχίας της Νότιας Στοάς της Κορίνθου, περιείχε τον σκελετό ενός ανδρός και ως κτερίσματα ένα ξίφος, μια χάλκινη πόρπη, ένα πήλινο χειροποίητο αγγείο τοποθετημένο στα πόδια του νεκρού· επίσης, ο νεκρός βρέθηκε να κρατά στο δεξί του χέρι ένα εξάρτημα από χαλκό και ασήμι αδιευκρινίστου χρήσεως⁵⁶.

Από τις παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα της Davidson αξίζει να σταθούμε στα ακόλουθα:

54. Ν. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, σ. 125-126, ΑΔ 17, 1961/62, Χρονικά, 106, ΑΔ 19, 1964, Χρονικά, 174-176, ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 209 και ΑΔ 21, 1966, Χρονικά, πιν. 182· VRYONIS, Slavic Pottery, 21 κ. ε. Ο καθηγητής Π. Θέμελης μας πληροφόρησε για την ύπαρξη χειροποίητων αγγείων με καύσεις(;) στο Στείρι της Βοιωτίας. Τέλος, τα αναφερόμενα από τον KILLIAN, Ενδείξεις, 299 «δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι... στους οποίους δεν σώζονται νεκρικές καύσεις» και 304 «πιθανές καύσεις νεκρών» για καύσεις στην Τίρυνθα είναι απλές υποθέσεις.

55. DAVIDSON-WEINBERG, A Wandering Soldier's Grave, 512-521, πιν. 110-113.

56. Ο. π., πιν. 110, 112-113.

α) Η μελέτη του ξίφους δεν επιτρέπει την απόδοσή του στους Σλάβους εισβολείς της Κορίνθου⁵⁷, καθώς εξαρτήματα ομοίου ξίφους βρέθηκαν εκτός των άλλων και στην Πέργαμο⁵⁸.

β) Η πόρπη δεν έχει παράλληλα ανάμεσα στις χάλκινες πόρπες της Κορίνθου που αποδίδονται από την Davidson σε Αβαροσλάβους εισβολείς⁵⁹. Μόνο παράλληλο αποτελεί μια πόρπη από ανασκαφές της Περγάμου⁶⁰.

γ) Το χειροποίητο αγγείο συγκρίνεται με εκατοντάδες όμοια που βρέθηκαν σε νεκροταφεία της Ουγγαρίας⁶¹, από τα οποία άλλα δεν χρονολογούνται πριν από τον 6ο αιώνα μ. Χ. ενώ τα περισσότερα παρουσιάζονται από τα τέλη του 6ου ή τις αρχές αρχές 7ου αιώνα και εξής⁶². Για τη χρονολόγηση του χειροποίητου αγγείου της Κορίνθου είναι πάντως αποφασιστική, σύμφωνα με την Davidson, η σύγκριση με τα αγγεία εγχυτρισμών της Ολυμπίας, τα οποία, όπως αναφέρει ο Ν. Γιαλούρης, βρέθηκαν «στα ανώτατα στρώματα του οικισμού»⁶³. Η ομοιότητα στην τεχνική κατασκευής αυτών των αγγείων με εκείνο της Κορίνθου επιτρέπει στην Davidson να τα χρονολογήσει όλα, αγγεία Ολυμπίας και Κορίνθου, στα ίδια χρονικά πλαίσια, δηλαδή, στα τέλη του 6ου/αρχές 7ου αιώνα και να συνδέσει την ταφή της Κορίνθου με την επίθεση των Αβαροσλάβων στην Κόρινθο στα τέλη του 6ου αιώνα⁶⁴.

δ) Η κατασκευή του τάφου είναι ιδιαίτερα επιμελημένη και δεν έγινε υπό το κράτος πίεσεως ή κινδύνου. Η χρονολόγησή του στα τέλη του

57. Ο. π., 521

58. Ο. π., 518, πιν. 112 j, g, h.

59. DAVIDSON, *The Avar Invasion of Corinth, 227-240* και ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *The Minor Objects, Corinth XII*, Princeton 1952, 5-6 πιν. 114, αρ. 2191-2192 και σ. 267-269. Πρόκειται για βυζαντινές πόρπες των τύπων «Κορίνθου», «Συρακουσών» και «Balgota».

60. DAVIDSON-WEINBERG, *A Wandering Soldier's Grave*, 515 πιν. 110 d, e,

61. J. HAMEL, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn II*, Braunschweig 1905, 133 πιν. 109.

62. DAVIDSON-WEINBERG, *A Wandering Soldier's Grave*, 514-515.

63. Ν. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, 125-126, ΑΔ 17, 1961-62, Χρονικά, 106, ΑΔ 19, 1964, Χρονικά, 174-176 και ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 209.

64. DAVIDSON-WEINBERG, *A Wandering Soldier's Grave*, 515, όπου σημειώνεται η προφορική ενημέρωσή της από τον Ν. Γιαλούρη.

βου/αρχές 7ου αιώνα στηρίζεται, σύμφωνα με την Davidson, και στο γεγονός ότι για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκε υλικό από το ρωμαϊκό πλακόστρωτο της Νότιας Στοάς. Η διάνοιξη, δηλαδή, του τάφου προϋποθέτει, ότι ο χώρος της Νότιας Στοάς είχε παύσει να λειτουργεί ως οργανικό τμήμα της Αγοράς της πόλεως της Κορίνθου και σηματοδοτεί συγχρόνως την έναρξη μιας νέας περιόδου κατά την οποία η Νότια Στοά, όπως και άλλα σημεία της Αγοράς, χρησιμοποιούνται ως χώροι εκτεταμένων ταφών. Η Davidson πιστεύει ότι αυτές οι αλλαγές στη χρήση των χώρων συνδέονται με τις αβαροσλαβικές επιθέσεις στην Κόρινθο (τέλη βου - αρχές 7ου αιώνα) και χρονολογεί στην ίδια χρονική περίοδο τους τάφους που έχει αποδόσει σε «βαρβάρους επιδρομείς» (Αβαροσλάβους)⁶⁵.

Στις παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα αυτά θα μπορούσε να προβληθεί μια σειρά αντιρρήσεων. Θεωρούμε ότι αποφασιστικός για την χρονολόγηση του τάφου και των κτερισμάτων που περιείχε είναι ο επακριβής, όσο το δυνατόν, προσδιορισμός του χρόνου έναρξης χρήσης του δυτικού άκρου της Νότιας Στοάς ως χώρου ταφών. Προς αυτή την κατεύθυνση είναι, κατά την γνώμη μας, αποφασιστικά τα επιχειρήματα και συμπεράσματα που διατύπωσε ο Scranton ήδη από το 1957⁶⁶. Στηριζόμενος στις αρχαιολογικές ενδείξεις ο Scranton θεωρεί βέβαιο ότι η Κόρινθος δεν είχε εγκαταλειφθεί το πρώτο μισό και πιθανώς ούτε κατά το δεύτερο μισό του 7ου αιώνα, ενώ η κατάσταση παραμένει αδιευκρίνιστη για τον 8ο αιώνα. Ειδικότερα για την περιοχή της Νότιας Στοάς, όπου κάποια χρονική στιγμή αναπτύσσεται ένα από τα νεκροταφεία της Κορίνθου, ο Scranton δέχεται τα εξής: οι τάφοι παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία στην τυπολογία, ενώ κανένας δεν παρέχει

65. Ο. π., 521. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς της Αρχαίας Κορίνθου, ο χώρος αυτός εγκαταλείφθηκε κάποια χρονική στιγμή, και άρχισε να χρησιμοποιείται σαν χώρος εκτεταμένων ταφών, μέχρι τότε που δημιουργήθηκαν εκεί οι βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, δηλ. έως τον 11ο, ή σύμφωνα με νεότερες έρευνες τον 9ο-10ο αιώνα. Από την Davidson εικάζεται ότι η έναρξη της χρήσης του χώρου ως νεκροταφείου έγινε όταν την πόλη της Κορίνθου κυριεύσαν οι Αβαροσλάβοι, δηλαδή στα τέλη βου αρχές 7ου αιώνα: βλ. DAVIDSON, *Minor Objects*, 5-6 και THE ΙΔΙΑΣ, *A Wandering Soldier's Grave*, 521.

66. R. L. SCRANTON, *Medieval Architecture in the Central area of Corinth*, *Corinth XVI*, Princeton New Jersey 1957, 27-28. Για τα νεκροταφεία της Κορίνθου βλ. και LASCARIS, *Les monuments II*, 188-190.

σαφείς χρονολογικές ενδείξεις εκτός ίσως από έναν. Σ' αυτόν βρέθηκαν, μεταξύ άλλων, πόρπες, τις οποίες η Davidson θεώρησε αβαροσλαβικές, τις συνέδεσε με την επίθεση των Αβαροσλάβων εναντίον της Κορίνθου στα τέλη του βου αιώνα και επομένως τις χρονολόγησε στο τέλος βου/αρχές 7ου αιώνα⁶⁷. Η θεωρία της Davidson, ύστερα μάλιστα από την δημοσίευση των μελετών των Werner και Πάλλα, οι οποίοι, αν και τοποθετούν ο καθένας σε διαφορετική χρονική περίοδο τις πόρπες, τις θεωρούν βυζαντινού τύπου, προβληματίζει τον Scranton⁶⁸. Οι αρχαιολογικές ενδείξεις τον οδηγούν να θέσει ως χρονικό όριο έναρξης χρήσης της Νότιας Στοάς ως νεκροταφείου τον προχωρημένο(;) 7ο αιώνα και να υποστηρίξει ότι το νεκροταφείο αναπτύσσεται κυρίως στον επόμενο 8ο αιώνα⁶⁹. Επομένως η αμφιταλάντευση της Davidson για την χρονολόγηση του τάφου ανάμεσα στα τέλη του βου και τις αρχές 7ου αιώνα, που ιδιαίτερα ταλαιπώρησε αρχαιολόγους και ιστορικούς, δεν ευσταθεί: ο τάφος χρονολογείται το νωρίτερο μέσα στον 7ο αιώνα, επειδή τότε αρχίζει να χρησιμοποιείται ο χώρος ως νεκροταφείο.

67. SCRANTON, *Medieval Architecture*, 28. Ο συγκεκριμένος τάφος περιείχε μεταξύ των άλλων και πόρπες τύπου «Κορίνθου» τις οποίες η Davidson θεώρησε αβαροσλαβικές και χρονολόγησε από τα τέλη του βου ως τις αρχές 7ου αιώνα. Ωστόσο, όμοιες πόρπες με χριστιανικά μονογράμματα είχαν ήδη βρεθεί τόσο στην Αγορά των Αθηνών όσο και στην Κέρκυρα. Οι ανασκαφείς, όμως, αρκέστηκαν να θεωρήσουν ότι ανήκαν σε Σλάβους οι οποίοι πολύ γρήγορα εκχριστιανίσθηκαν· βλ. DAVIDSON, *Minor Objects*, 5-6, αρ. καταλόγου 1468, 1538, 1539, 1547, 1548, 1567, 1864, 1909, 2182, 2195. Ειδικά η πόρπη, αρ. κατ. 2195, είναι, όπως εκ των υστέρων αποδείχθηκε, βυζαντινή, τύπου «Κορίνθου» και χρονολογείται από το δεύτερο μισό του 7ου αιώνα και εξής: J. WERNER, *Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergard, Kölner Jahrbuch* 1, 1955, 36-48, πιν. 4-8, BORTOLI-KAZANSKI, KAZANSKI, *Sites archéologiques (ό. π., σημ. 32)*, 460-464, εικ. 8, 9 όπου και βιβλιογραφία από ανασκαφές στην Κριμαία.

68. SCRANTON, *Medieval Architecture*, 30 σημ. 12· WERNER, *Byzantinische Gürtelschnallen*, 36-48· Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Αι «βαρβαρικοί» πόρπαι της Κορίνθου, *Ελληνικά* 7, 1954, 340-369. Ο Πάλλας ορθώς θεωρεί τις πόρπες αυτές βυζαντινές, η χρονολόγησή τους όμως ως τον 12ο αιώνα απεδείχθη λανθασμένη. Ήδη ο Scranton δεν δέχεται αυτήν την χρονολόγηση για την πόρπη αρ. κατ. 2195 γιατί αποδεικνύει ότι το τέλος της χρήσης του χώρου ως νεκροταφείου πρέπει να χρονολογείται πριν από τον 11ο αιώνα, περίοδο κατά την οποία αρχίζουν να οικοδομούνται εκεί τα βιοτεχνικά εργαστήρια που βρισκόμε σε πλήρη ανάπτυξη τον επόμενο αιώνα.

69. SCRANTON, *Medieval Architecture*, 29-30.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούμε συνοπτικά και σε μια άλλη θεωρία της Davidson, στην οποία βασίσθηκαν πολλοί για να υποστηρίξουν ότι η Κόρινθος και το οχυρό του Ακροκορίνθου δέχθηκε επίθεση από τους Αβαροσλάβους από τους οποίους στην συνέχεια κυριεύθηκε. Πρόκειται για το συμπέρασμα που συνάγεται από τις λεγόμενες αβαρικές πόρπες της Κορίνθου. Όπως ήδη αναφέραμε μετά την απόδοση των ευρημάτων ενός τάφου (χάλκινες πόρπες, αιχμές δοράτων κ. α.) σε Αβαροσλάβους, η Davidson θεώρησε ότι ο τάφος αυτός (και κατ' επέκταση όλοι όσοι περιείχαν όμοια αντικείμενα) ανήκει στους βαρβάρους εισβολείς, ότι χρονολογείται από τα τέλη του/αρχές 7ου αιώνα και ότι πρέπει να συνδεθεί με την αβαροσλαβική επίθεση εναντίον της Κορίνθου. Νεότερες έρευνες, όμως, όπως αυτή του αρχαιολόγου Werner αρχικά⁷⁰, και ρώσων αρχαιολόγων τελευταία⁷¹ αναχρονολογούν τις χάλκινες πόρπες ενώ, το σημαντικότερο, διακρίνουν ποιοί τύποι ανήκαν σε γερμανικά ή αβαρικά φύλα και ποιοί σε βυζαντινούς στρατιώτες και αξιωματούχους⁷². Έτσι οι πόρπες της Κορίνθου, που θεωρούνταν από την Davidson σαν αβαρικές-σλαβικές⁷³, είναι βυζαντινές (τύπου Κορίνθου, Συρακουσών και Balgota) και χρονολογούνται από τα μέσα του 7ου ως τον 9ο αιώνα. Η αναχρονολόγηση των πορπών ενισχύει και την άποψη του Scampton για την χρονική περίοδο χρήσης του συγκεκριμένου χώρου σαν νεκροταφείου, η έναρξη της οποίας θα πρέπει να τοποθετηθεί στον 7ο και αργότερα, και όχι τον 6ο/7ο αιώνα, όπως επανειλημμένα υποστηρίζει η Davidson. Με την αναχρονολόγηση λοιπόν αυτή, όποιες θεωρίες για επιθέσεις εναντίον της Κορίνθου στα τέλη του -αρχές 7ου αιώνα, που

70. WERNER, Byzantinische Gürtelschnallen, 36-48 πιν. 4-8 j.

71. A. K. AMBROZ, Problemy rannesrednevekovoj khronologij vostočnoj Evropy, *Sovetskaya Arkheologija* 2, 1971, 96-123 και 3, 1971, 106-132· A. I. AJBABIN, *Progrebenija konca VII- pervoj poloviny VIII v. v Krymu*, Μόσχα 1982, 165-192. Για το ίδιο θέμα βλ. και BORTOLI-KAZANSKI, KAZANSKI, Sites archéologiques, 460-464, εικ. 8, 9 και SODINI, Contribution, 169 σημ. 221-227.

72. BORTOLI-KAZANSKI, KAZANSKI, Sites archéologiques, 460-464.

73. DAVIDSON-WEINBERG, A Wandering Soldier's Grave, 227 κ. ε. και ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Minor Objects*, 460-464.

βασίζονται σε αυτές τις συγκεκριμένες αρχαιολογικές ενδείξεις, δεν ευσταθούν⁷⁴.

Επανερχόμενοι στα κτερίσματα του τάφου της Νότιας Στοάς καταλήγομε στα εξής συμπεράσματα:

α) Η χάλκινη πόρπη, που βρέθηκε στον συγκεκριμένο τάφο μαζί με το χειροποίητο αγγείο χρονολογείται μέσα στον 7ο αιώνα και είναι βυζαντινή⁷⁵.

β) το Ξίφος θεωρείται από τον Werner βυζαντινού τύπου⁷⁶, ενώ ο Ρορονιέ προβάλλει βάσιμες αντιρρήσεις για την απόδοση και των δύο αυτών αντικειμένων σε Αβάρους⁷⁷.

γ) καθώς με βάση τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα, θα πρέπει να αναχρονολογηθεί η ταφή της Κορίνθου (αποφασιστική προς αυτή την κατεύθυνση είναι η χρονολόγηση της πόρπης μέσα στον 7ο αιώνα), τότε και μια ανάλογη χρονολόγηση για το χειροποίητο αγγείο είναι πιθανότερη καθώς η κεραμική αυτή επικρατεί στις περιοχές γύρω από τον Δούναβη κυρίως μέσα στον 7ο αιώνα.

74. Την ανάγκη επανεξέτασης των ευρημάτων μεταξύ των οποίων έχουν βρεθεί πόρπες σημειώνουν ήδη οι BORTOLI - KAZANSKI, KAZANSKI, Sites archéologiques, 460-464. Η Άννα ΑΒΡΑΜΕΑ, Χάλκινες πόρπες από την Πελοπόννησο: Χρονολογική επανεξέταση, 10ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Αθήνα 1992, Περιλήψεις ανακοινώσεων, 13, τονίζει τη σημασία που έχει η αναχρονολόγηση των συγκεκριμένων πορπών. Βλ. και SODINI, Contribution, 155 σημ. 117.

75. Ursula IBLER, Pannonische Gürtelschnallen des späten 6. und 7. Jahrhunderts, *Archeološki vestnik* 43, 1992, 135-148 και ειδικά 135-138, εικ. 1 και SODINI, Contribution, 171-172. Ο M. Kazanski έχει την άποψη ότι ο συγκεκριμένος τύπος πόρπης πρέπει να χρονολογηθεί μέσα στον 7ο αιώνα (προφορική ενημέρωση).

76. J. WERNER, Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kurvat, Kagan der Bulgaren, *Mitteilungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften* 91, Μόναχο 1984, 27 σημ. 108.

77. ΡΟΡΟΝΙΕ, Aux origines de la slavisation, 236.

2. Τα χειροποίητα αγγεία της Ολυμπίας

Τα μόνα αγγεία που είναι δυνατό να αποδοθούν χωρίς αμφισβήτηση σε επήλυδες είναι τα χειροποίητα αγγεία της Ολυμπίας, μερικά από τα οποία περιείχαν καύσεις νεκρών.

Η πρώτη δημοσίευση χειροποίητης κεραμικής από την Πελοπόννησο αφορούσε τα τεφροδόχα αγγεία της Ολυμπίας. Πράγματι, στο Αρχαιολογικόν Δελτίον του 1960, ο Ν. Γιαλούρης αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια των ερευνών στο χώρο όπου επρόκειτο να οικοδομηθεί το νέο Μουσείο Ολυμπίας «εις το ανώτατον στρώμα ευρέθησαν δύο εισέτι Σλαυικοί τάφοι πέραν των ευρεθέντων κατά το παρελθόν έτος εις τον χώρον του νέου Μουσείου»⁷⁸. Κατά την ίδια ανασκαφική περίοδο εντοπίσθησαν άλλοι δύο όμοιοι τάφοι, στους οποίους η τέφρα των νεκρών ήταν τοποθετημένη μέσα σε χειροποίητα αγγεία. Οι έρευνες στον χώρο αυτό συνεχίσθησαν και για μια σειρά ετών ανευρίσκοντο πάντα στα «ανώτατα στρώματα» χειροποίητα αγγεία που περιείχαν καύσεις νεκρών⁷⁹. Διαπιστώνομε λοιπόν ότι στα δημοσιευμένα χρονικά των ανασκαφών ο Ν. Γιαλούρης, ενώ κάνει λόγο για «σλαυικούς τάφους», δεν χρονολογεί τα συγκεκριμένα ευρήματα, αλλά αναφέρει συστηματικά ότι «ευρέθησαν στα ανώτατα στρώματα του ανασκαπόμενου χώρου». Το 1969, ο Ι. Nestor θα αναγνωρίσει στα τεφροδόχα αγγεία αβαρικές επιδράσεις και θα προτείνει, στηριζόμενος σε στυλιστικά κυρίως κριτήρια και στην παραδουνάβεια ανασκαφική εμπειρία του, χρονολόγηση στο δεύτερο μισό του 7ου αιώνα. Τη χρονολόγηση αυτή επαναλαμβάνουν στο εξής οι περισσότεροι μελετητές⁸⁰.

78. Ν. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, ΑΔ 16, 1960, 125-126. Πρέπει να σημειώσουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος των αγγείων αυτών ανέσκαψε ο τότε επιμελητής αρχαιοτήτων Ολυμπίας, Π. Θέμελης. Σύμφωνα με πληροφορίες του Π. Θέμελη, ο ίδιος κατέχει τις ανασκαφικές λεπτομέρειες, ιδιαίτερα σημαντικές για ένα εύρημα, όπως αυτό των τεφροδόχων της Ολυμπίας, τις οποίες προτίθεται να δημοσιεύσει.

79. Ν. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, ΑΔ 17, 1961-1962, Χρονικά, 106, ΑΔ 19, 1964, Χρονικά, 174-176, ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 209 και ΑΔ 21, 1966, Χρονικά, πιν. 182.

80. Ι. NESTOR, Les éléments les plus anciens de la culture slave dans les Balkans, *Simpozijum*, Sarajevo 1969, 143 και 146-147. Την άποψη αυτή δέχεται και ο V. ΡΟΡΟΝΙĆ, Les témoins archéologiques des invasions avaroslaves dans l'Illyricum

Μελετώντας το μόνο μέχρι στιγμής αδιάφυστο τεκμήριο της παρουσίας Σλάβων στην Πελοπόννησο, δηλαδή τα χειροποίητα αγγεία με καύσεις νεκρών από την Ολυμπία, ο Vryonis δέχεται την υπόθεση του Aupert για το Άργος (585) λαμβάνοντας υπόψη του μόνο τον θησαυρό που χρονολογείται στο 565⁸¹, ενώ τα παράλληλα από τις περιοχές γύρω από τον Δούναβη τον οδηγούν μέσα στον 7ο αιώνα⁸². Έτσι, στην ανάλυση του Vryonis για τις μελέτες άλλων ερευνητών (Rusanova, Čorović-Ljubinković, Čremošnik) και κυρίως των Vyzharova και Dončeva-Petkova⁸³, αναφέρονται συμπεράσματα όπως:

1. Τα σλαβικά αγγεία έχουν τη δική τους αυτόνομη εξέλιξη από περιοχή σε περιοχή, καθώς οι Σλάβοι ήλθαν σε επαφή με διαφόρους εντοπίους πληθυσμούς και επηρεάστηκαν κατά συνέπεια με διαφορετικό τρόπο ως προς την κεραμική τους παραγωγή. Επομένως, χειροποίητα αγγεία κατασκευασμένα από Σλάβους, που βρέθηκαν σε διαφορετικές περιοχές, δεν είναι συγκρίσιμα μεταξύ τους, επειδή δεν γνωρίζουμε τις επιδράσεις του γηγενούς πληθυσμού κάθε περιοχής στην παραγωγή των νεοαφιχθέντων Σλάβων⁸⁴. Η απουσία δε οικιστικών ή ταφικών καταλοίπων καθιστά δυσχερή, αν όχι επικίνδυνη, μια τέτοια σύγκριση και η συναγωγή χρονολογικών συμπερασμάτων, που βασίζεται μόνο στην κεραμική, δεν είναι δυνατή⁸⁵.

byzantin, *Mélanges des Écoles Françaises de Rome et d'Athènes* 87/1, 1975, 457 σημ. 5-6. Βλ. επίσης M. WEITHMANN, *Die slavische Bevölkerung auf der Griechischen Halbinsel. Ein Beitrag zur historischen Ethnographie Südosteuropas*, Μόναχο 1978· VRYONIS, *Balkan Studies* 22, 1981, 431· ΡΟΠΟΝΙĆ, Aux origines de la slavisation, 237-239· Maria NYSTAZOPOULOU-PELEKIDOU, Les Slaves dans l'Empire byzantin, *The 17th International Byzantine Congress, Major Papers*, Washington-Νέα Υόρκη 1986, 354· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1993, 43-44. Τη μελέτη του J. BOUZEK, Slovanske Pohrebiste v Olympii, *Archeologicke rozhledy* 13/1, Πράγα 1971, 99-101, που αναφέρεται από τον Weithmann, δεν μπορέσαμε να συμβουλευθούμε.

81. VRYONIS, *Slavic Pottery*, 33.

82. Ο. π., 25-26, σημ. 6-8, και σ. 27-28, 31-32.

83. Ο. π., 24-31, σημ. 4-8 και 11-13.

84. Τη θέση αυτή επαναλαμβάνουν σταθερά οι περισσότεροι ερευνητές που ασχολούνται με τη σλαβική κεραμική.

85. M ČOROVÍĆ-LJUBINKOVIĆ, Les Slaves du centre balkanique du VIe au XIe siècle, *Balkanoslavica* 1, 1972, 48-49 και VRYONIS, *Slavic Pottery*, 26.

2. Σύμφωνα με την Dončeva-Petkova, η οποία σημειωτέον τονίζει τη δυσκολία χρονολόγησης της κεραμικής που βρέθηκε στη Βουλγαρία, εφόσον απουσιάζουν άλλα κριτήρια, τα αγγεία του τύπου I, A1 (τουλάχιστον εννέα αγγεία της Ολυμπίας ανήκουν, σύμφωνα με τον Vryonis στην κατηγορία αυτή, παρουσιάζοντας όμως διαφοροποιήσεις), τα πρωιμότερα μεσαιωνικά κεραμικά στην περιοχή της Βουλγαρίας, χρονολογούνται βάσει άλλων κριτηρίων (πόρπες, τροχήλατη κεραμική) σε ορισμένες περιοχές στα τέλη του 6ου και κυρίως μέσα στον 7ο αιώνα, ενώ αλλού δεν παράγονται πριν από τον 7ο αιώνα⁸⁶.

3. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, ότι ο ίδιος ο Vryonis χαρακτηρίζει ένα αγγείο ως τροχήλατο (βεβαίως αργού τροχού)⁸⁷. Αυτό σημαίνει ότι ήδη ο Vryonis παραδέχεται έμμεσα ότι τουλάχιστον ένα από τα αντικείμενα αυτά χρονολογείται μέσα στον 7ο αιώνα, εφόσον τότε οι Σλάβοι χρησιμοποιούν αργό τροχό⁸⁸.

Αλλά και τα πλησιέστερα στο εύρημα στοιχεία από τις ανασκαφές της ίδιας της Ολυμπίας είναι εντυπωσιακά για τη χρονολόγηση των «ανωτάτων στρωμάτων του οικισμού» και μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ζωή της παλαιοχριστιανικής Ολυμπίας συνεχίστηκε τουλάχιστον και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα:

α) Το 1983 δημοσιεύθηκαν από την Άννα Αβραμέα θησαυροί από την Αρχαία Ήλιδα με χρόνο απόκρυψης το 578 και μεμονωμένα νομίσματα που φθάνουν μέχρι τα χρόνια του Ηρακλείου⁸⁹.

β) Νομίσματα της εποχής του Φωκά († 610) βρέθηκαν κατά την διάρκεια των γερμανικών ανασκαφών στον χώρο, ενώ και ο P. Franke μας πληροφορεί για την ύπαρξη νομισμάτων των αρχών του 7ου αιώνα⁹⁰.

86. Lj. DONČEVA-PETKOVA, *Bŭlgarska bitova keramika prez rannoto srednoviekovie (vtorata polovina VI-kraja na X v.)*, Σόφια 1977, 37-40 και VRYONIS, *Slavic Pottery*, 29-30.

87. VRYONIS, *Slavic Pottery*, 23, αρ. 36.

88. VRYONIS, *Slavic Pottery*, 29· πρβλ. DONČEVA-PETKOVA, *ό. π.*, 15-32.

89. Άννα ΑΒΡΑΜΕΑ, Νομισματικοί «θησαυροί» και μεμονωμένα νομίσματα από την Πελοπόννησο (6ος-7ος αι.), *Σύμμεικτα* 5, 1983, 66-68, αρ. 32-36, και σ. 85-86.

90. P. FRANKE, *Elische Mŭnzen und Olympia*, *Άρχαία Άχαΐα και Ήλεία*, 374 σημ. 2 και 376. Τα νομισματικά ευρήματα που ανακοίνωσε ο Franke δεν έχουν ακόμη

γ) Στο χώρο της Στοάς της Ηχούς βρέθηκαν οικίες πρώιμης βυζαντινής εποχής (5ου-6ου αιώνα). Πάνω από αυτές υπάρχουν ταφές τις οποίες ο ανασκαφείας χρονολογεί στον 7ο αιώνα⁹¹.

δ) Από τις παλαιές ανασκαφές της Ολυμπίας προέρχεται τμήμα εξαρτήσεως όπλου βυζαντινού στρατιώτη, που ταυτίζεται από τον αρχαιολόγο Th. Völling με το γνωστό από το *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου «μαρτζοβάρβουλον». Το αντικείμενο χρονολογείται από τον ίδιο στα τέλη του 6ου έως τις αρχές του 7ου αιώνα⁹².

ε) Μετά από εξέταση, τέλος, των χειροποίητων αγγείων της Ολυμπίας διαπιστώσαμε ότι αυτά διαφέρουν μεταξύ τους όχι μόνο τυπολογικά —αυτό άλλωστε το διαπίστωσε και ο Vryonis στην τυπολογική κατάταξή του— αλλά και στον τρόπο κατασκευής, τη διακόσμηση και την ποιότητα του πηλού⁹³. Γνωρίζουμε ότι η τυπολογία ενός αρχαιολόγου είναι αξιόπιστη μόνον όταν μαζί με το σχήμα, το μέγεθος και την διακόσμηση συνυπολογίζει την κατασκευή και την ποιότητα του πηλού. Είναι, επομένως, δυνατό δύο αγγεία με παρόμοιο σχήμα και παραπλήσιες διαστάσεις να προέρχονται από διαφορετικό εργαστήριο ή να προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο, αλλά να χρονολογούνται σε διαφορετική περίοδο.

Οι διαφορές που διαπιστώσαμε στην ποιότητα του πηλού και στο σχήμα των αγγείων της Ολυμπίας μας οδήγησε στο συμπέρασμα ότι είναι κατασκευασμένα σε διαφορετικές χρονικές στιγμές⁹⁴. Εξάλλου, όπως μας πληροφορούν οι ενδείξεις που υπάρχουν στις καρτέλλες των αγγείων στο Μουσείο της Ολυμπίας, τις οποίες αναφέρει και ο Vryonis, λίγα από τα

δημοσιευθεί, ώστε να είναι γνωστή η ακριβής χρονολόγησή τους. Βλ. επίσης Christa SCHAUER, *Μήτρες λύχνων πρωτοχριστιανικής εποχής από την Ολυμπία, 'Αρχαία 'Αχαΐα και 'Ηλεία*, 374 σημ. 2, 376.

91. W. KOENIGS, *Die Echohalle, Olympische Forschungen* 14, 1984, 9, 11, 93.

92. H. WEBER, *Angriffswaffen, Olympische Forschungen* 1, 1884, 158, πίν. 66 d. Th. VÖLLING, *Plumabata - Mattiobarbula - Μαρτζοβάρβουλον. Bemerkungen zu einem Waffenfund aus Olympia, Archäologischer Anzeiger*, 1991, 287-298.

93. Τις διαφορές αυτές διαπιστώσαμε στη σύντομη εξέταση των αγγείων, κατά την επίσκεψή μας στο Μουσείο της Ολυμπίας. Για να διατυπωθούν οριστικά συμπεράσματα χρειάζεται εμπειριστατωμένη μελέτη, ίσως και ανάλυση πηλού.

94. Υπέρ της χρονολόγησής των αγγείων μέσα σε μια μακρά περίοδο τάσσεται και ο Th. Völling με τον οποίο συζητήσαμε το συγκεκριμένο πρόβλημα.

αγγεία περιείχαν τέφρα και οστά νεκρών και κάποια άλλα βρέθηκαν τοποθετημένα επάνω σε πυρά. Αρχικά από τα υπόλοιπα, όχι όμως όλα, περιείχαν στάχτη.

Τα στοιχεία αυτά μας οδηγούν στις ακόλουθες διαπιστώσεις:

α) Η ζωή στην παλαιοχριστιανική Ολυμπία συνεχίστηκε τουλάχιστον μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα και είναι βεβαίη η βυζαντινή παρουσία στην περιοχή. Επομένως η πόλη δεν ερημώθηκε από τους Σλάβους που εισέδυσαν πιθανόν στην Πελοπόννησο στα τέλη του 6ου αιώνα και δεν φαίνεται να καταστράφηκε από τους Σλάβους, που σύμφωνα με τον Αιρεπτ κατέστρεψαν μέρος του Άργους το 585.

β) Εάν δεχθούμε ότι οι Σλάβοι παρέμειναν κοντά στην Ολυμπία, αφού αυτή εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους της, αυτό δεν θα μπορούσε να συμβεί πριν τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα.

γ) Θεωρούμε, όμως, πιθανότερη την ακόλουθη ερμηνεία των ευρημάτων: κοντά στον χριστιανικό οικισμό, ο οποίος επιβίωσε τουλάχιστον και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα, εγκαταστάθηκαν Σλάβοι, οι οποίοι την πρώτη περίοδο, που δεν μπορεί να προσδιορισθεί χρονικά, διατήρησαν την παλαιά συνήθεια τους να καίνε τους νεκρούς τους και να τους τοποθετούν σε χειροποίητες τεφροδόχους μερικές από τις οποίες βρέθηκαν στην περιοχή του Μουσείου της Ολυμπίας. Οι επήλυδες εγκαταστάθηκαν στην περιοχή για μια μεγάλη χρονική περίοδο, κατά την οποία χρησιμοποιούσαν ως νεκροταφείο τον χώρο όπου βρέθηκαν τα αγγεία. Σημειωτέον, ότι ο ίδιος χώρος είχε χρησιμοποιηθεί ως νεκροταφείο κατά τους μυκηναϊκούς, ρωμαϊκούς και υστερορωμαϊκούς χρόνους. Είναι, επομένως, αναμενόμενο τα αγγεία να μην χρονολογούνται όλα στην αυτή χρονική στιγμή αλλά να απέχουν μεταξύ τους μερικά χρόνια ίσως και δεκαετίες. Αν ομάδες Σλάβων εγκαταστάθηκαν κοντά στον υπάρχοντα χριστιανικό οικισμό περί τα τέλη του 6ου αιώνα, η χρονολόγηση του νεκροταφείου τους προχωρεί και σε όλον, ίσως, τον επόμενο, δηλαδή τον 7ο αιώνα⁹⁵. Έτσι, και η χρονολόγηση των αγγείων μέσα στον 7ο αιώνα είναι πλησιέστερη στην σκέψη που διατύπωσε ο Nestor και συμφωνεί με τα συμπεράσματα της Dončeva-Petkova και της Vyzharova.

95. Είναι εξάλλου αυτονόητο ότι οι ταφές δεν είναι όλες σύγχρονες εκτός αν συντρέχουν ειδικοί λόγοι (λιμοί, λοιμοί και καταστροφές).

3. Η χειροποίητη κεραμική του Άργους

Η μελέτη της «σλαβικής» κεραμικής από το Άργος που δημοσίευσε ο Aupert⁹⁶ είναι αποφαστική για την χρονολόγηση των χειροποίητων αγγείων της Πελοποννήσου στα τέλη του βου αιώνα (συγκεκριμένα το 585) καθώς και για την απόδοσή τους σε Σλάβους εισβολείς. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, η κεραμική αυτή προέρχεται κυρίως από την περιοχή των Θερμών Α. Η συνύπαρξη στα ίδια στρώματα (ανασκαφές στην οδό Θεάτρου ή στο χώρο βόρεια των Θερμών) χειροποίητης κεραμικής με καλής ποιότητας πρωτοβυζαντινή κεραμική, που ο Aupert χρονολογεί μετά το 550, τον οδήγησε στην χρονολόγηση των στρωμάτων αυτών στο τέλος του βου αιώνα και, επομένως, σε ανάλογη χρονολόγηση της χειροποίητης κεραμικής.

Όμως, τα στενά χρονολογικά όρια (585 έως 586) μέσα στα οποία τοποθετεί χρονικά ο Aupert τόσο την ομάδα της χειροποίητης κεραμικής όσο και την ομάδα της πρωτοβυζαντινής κεραμικής, που όπως ήδη αναφέραμε σε αρκετές περιπτώσεις συνυπήρχε με την παραπάνω ομάδα, δεν προέρχονται από αρχαιολογικά δεδομένα. Οι αρχαιολογικές ενδείξεις δεν οδηγούν τον ανασκαφέα προς αυτή την κατεύθυνση, αντίθετα προς όσα υποστηρίζει στην απάντησή του στον Μαλιγκούδη⁹⁷. Ο ίδιος ο Aupert, ενώ δέχεται σε αρκετές περιπτώσεις ότι κάποιες κατηγορίες κεραμικής (λύχνοι ή αμφορείς) υπάρχουν και μέσα στον 7ο αιώνα, εντούτοις προτιμά τη χρονολόγηση της τροχήλατης και επομένως της χειροποίητης κεραμικής στο 585 βασιζόμενος, όπως ισχυρίζεται, σε αρχαιολογικές ενδείξεις. Βέβαια για να καταλήξει σ' αυτό το συμπέρασμα, ο Aupert στηρίζεται κυρίως (το δηλώνει εξάλλου στη μελέτη του) στα συμπεράσματα του ιστορικού P. Yannopoulos, που δημοσιεύονται στο ίδιο περιοδικό⁹⁸.

Θα ήταν ενδιαφέρον να εξετάσουμε, αν οι ενδείξεις που μας δίνουν τα αρχαιολογικά ευρήματα (χειροποίητη κεραμική και τροχήλατα αγγεία) μας

96. AUPERT, *Céramique*, 373-394.

97. P. AUPERT, *Les Slaves à Argos*, *BCH* 113, 1989, 418.

98. YANNOPOULOS, *Pénétration*, 323-371· AUPERT, *Céramique*, 374 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Objets*, 404 σημ. 11.

οδηγούν πράγματι σε αυτά τα στενά χρονολογικά όρια, δηλαδή στο τέλος του 6ου αιώνα (585/586) ή μας επιτρέπουν να προχωρήσουμε την χρονολόγηση των αντικειμένων και στον 7ο αιώνα.

A. Τα χειροποίητα αγγεία

Στη μελέτη του για την «σλαβική» κεραμική του Άργους ο Aupert, μετά από τον κατάλογο και την τυπολογία των αντικειμένων, καταλήγει σε συμπεράσματα, τα σημαντικότερα από τα οποία θεωρούμε ότι πρέπει να αναφέρουμε εδώ.

1) Τα συγκρίσιμα προς τα αγγεία του Άργους χειροποίητα αγγεία προέρχονται κυρίως από την κεντρική και νότια Βαλκανική και τοποθετούνται μέσα σε πολύ μεγάλα χρονικά όρια: εμφανίζονται από το τέλος του 6ου αιώνα και συνεχίζουν να ευρίσκονται σε τάφους ή αρχαιολογικά στρώματα που χρονολογούνται τον 12ο ή τον 13ο αιώνα⁹⁹. Επομένως είναι προφανής η δυσκολία για τη χρονολόγηση σε στενά χρονικά πλαίσια της χειροποίητης κεραμικής, αν απουσιάζουν άλλες ενδείξεις. Η δυσκολία αυτή τονίζεται και από τον ανασκαφέα.

2) Η συνύπαρξη στο ίδιο στρώμα αγγείων με ωσειδή και αγγείων με αμφικωνικά τοιχώματα δημιουργεί κάποιο πρόβλημα. Είναι γνωστό ότι τα πρώτα παραπέμπουν στον τύπο «Πράγας», που συνδέεται κατά την πρώιμη περίοδο με τους Σλάβους, ενώ τα δεύτερα ανήκουν στον τύπο «Penkonka», ο οποίος συνδέεται για την ίδια εποχή με τους Άντες. Είναι, βέβαια, πιθανό, ότι η συνύπαρξη οφείλεται στην αλληλεπίδραση σύγχρονων μεταξύ τους πληθυσμιακών ομάδων και ότι τούτο αντανακλάται στην κεραμική¹⁰⁰. Περισσότερα ερωτηματικά δημιουργεί η συνύπαρξη στο ίδιο στρώμα, που

99. AUPERT, *Céramique*, 390-392 σημ. 31-34. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα αγγεία που είναι δυνατόν να συγκριθούν με μεγάλο μέρος αγγείων από το Άργος χρονολογούνται από τον 7ο έως και τον 9ο αιώνα: ό. π., 391 σημ. 33 (Νότια Ρωσία και Ρουμανία, 7ος-8ος αιώνας), σημ. 35 (Ρουμανία 8ος-11ος αιώνας) και βιβλιογραφία.

100. Βλ. BARATTE, *Les témoignages archéologiques de la présence slave au sud du Danube, Villes et Peuplement*, 72-76, THEODOR, *Origines et voies de pénétration des Slaves au sud du Bas-Danube (VIe-VIIe siècles)*, ό. π., 170, και ΡΟΡΟΝΙĆ, *Byzantins, Slaves et autochtones dans les provinces de Prévalitane et Nouvelle Épire*, ό. π., 231-234.

χρονολογείται από τον Aupert το 585/586, ακόσμητων αγγείων (αρ. 46-63), αγγείων κοσμημένων με ομάδες απλών, κάθετων ή οριζόντιων, εγχάρακτων γραμμών, που περιορίζονται στο σημείο του ώμου (αρ. 40) και αγγείων, όλη η επιφάνεια των οποίων είναι κοσμημένη (αρ. 23-32) ή/και παρουσιάζουν πιο σύνθετη στη σύλληψή της διακόσμηση: ομάδες οριζόντιων, κάθετων, πλαγίων, κυματοειδών εγχάρακτων γραμμών ή άλλων που σχηματίζουν σειρά τόξων στο σημείο της κοιλιάς του αγγείου (αρ. 1, 2). Μετά από μελέτες ερενητών από τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία είναι γνωστό ότι η εγχάρακτη διακόσμηση παρουσιάζεται στα όψιμα παραδείγματα αγγείων, ενώ τα πρώιμα, που χρονολογούνται στα τέλη του 6ου / αρχές του 7ου αιώνα είναι κατά βάση ακόσμητα¹⁰¹.

3) Εξετάζοντας την ομοιότητα της «σλαβικής» κεραμικής του Άργους με την χειροποίητη κεραμική των Φράγκων, ο Aupert αναφέρει την ύπαρξη, στο Άργος ενός «φράγκικου», χειροποίητου αγγείου σε στρώμα που χρονολογείται από τον 11ο-12ο αιώνα¹⁰². Η μεγάλη ομοιότητά του με τα «σλαβικά» αγγεία του Άργους και ιδίως με τα όστρακα αρ. 54 και αρ. 55 είναι προφανής, όπως σημειώνεται και από τον ανασκαφέα¹⁰³. Όμως διαπιστώνομε τα εξής: δεν υπάρχουν αρχαιολογικές ενδείξεις —τουλάχιστον δημοσιευμένες— οι οποίες να επιτρέπουν τον χαρακτηρισμό του χειροποίητου αγγείου, που βρέθηκε σε βυζαντινό στρώμα του 11ου/12ου αιώνα ως «φραγκικού» ούτε, βεβαίως, το είδος του αντικειμένου είναι τέτοιο που θα επέτρεπε τον χαρακτηρισμό του ως «εισηγμένου». Είναι σημαντικό δε, ότι οι ανασκαφείς του βυζαντινού στρώματος δεν χαρακτηρίζουν το αγγείο ως «φραγκικό» και το χρονολογούν βεβαίως τον 11ο/12ο αιώνα, εφόσον αποτελεί εύρημα κλειστού συνόλου. Η ομοιότητά του με τα «σλαβικά» του Aupert τους εκπλήσ-

101. Στις παρατηρήσεις αυτές μας οδηγούν τα συμπεράσματα της DONČEVA-ΡΕΤΚΟΒΑ, *Bûlgarska bitova keramika*, 15-32· πρβλ. ΝΥΥΟΝΙΣ, *Slavic Pottery*, 29-30. Τον προβληματισμό του για τη χρονολόγηση στα τέλη του 6ου αιώνα, συγκεκριμένα το 585/586, αυτών των αγγείων από το Άργος, που φέρουν πιο σύνθετη διακόσμηση εξέφρασε προφορικά και ο J.-P. SODINI: βλ. ΒΑΡΑΤΤΕ, *Les témoignages archéologiques de la présence slave au sud du Danube*, 170 σημ. 33.

102. ΡΙΕΡΑΤ-ΘΑΛΜΑΝΝ, *Céramique romaine et médiévale*, *BCH Suppl. IV*, 1980, 470 σημ. 36 και πίν. IX, Β 42.

103. ΑΥΠΕΡΤ, *Céramique*, 391.

σει¹⁰⁴ και ίσως αυτό τους εμποδίζει να διατυπώσουν κάποια συμπεράσματα. Θεωρούμε, ότι πρόκειται πιθανόν για δείγμα εντόπιας χειροποίητης κεραμικής, η οποία παραγόταν παράλληλα με τα καλής ποιότητας τροχήλατα αγγεία. Η ομοιότητα εξάλλου ανάμεσα στο «φράγκικο» αγγείο, που βρέθηκε στο βυζαντινό στρώμα του 11ου-12ου αιώνα, και τα «σλαβικά» αγγεία του 6ου αιώνα είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και πιστοποιεί εκτός των άλλων πόσο δύσκολα χρονολογείται αυτού του είδους η κεραμική, εάν δεν βρεθεί σε καλά χρονολογημένο στρώμα, με σαφείς ενδείξεις (όπως νομίσματα) ή άλλα αντικείμενα (χάλκινα αντικείμενα, ξίφη ή πήλινα λυχνάρια), τα οποία έχουν μελετηθεί περισσότερο, υπάρχουν τυπολογίες και οι αρχαιολόγοι είναι σε θέση να γνωρίζουν τα χρονικά όρια εμφάνισης και χρήσης κάθε τύπου.

4) Θα πρέπει, βεβαίως, να τονισθεί ότι το χειροποίητο αγγείο αρ. 23 δεν προέρχεται από τις Θέρμες, αλλά από την ανασκαφή Δεϊλάκη στο οικοπέδο Κουτρομπή. Στο μέτρο που η στρωματογραφία της ανασκαφής δεν είναι γνωστή, η χρονολόγηση που προτείνει ο Aupert, δηλαδή 585/586, είναι αδύνατη¹⁰⁵.

5) Παρόλο που ο Aupert επανειλημμένα αναφέρει ότι το στρώμα καταστροφής μέσα στο οποίο βρέθηκαν τα οστράκα της χειροποίητης κεραμικής είναι αδιατάρακτο (*couche non contaminée*)¹⁰⁶ και επομένως χρονολογείται από το 585, έτος καταστροφής, σύμφωνα με τον ίδιο, του Άργους, δεν δικαιολογεί την ύπαρξη, μέσα στο ίδιο στρώμα (περιοχή των Θερμών) οστράκων εφυαλωμένης κεραμικής¹⁰⁷.

6) Το γεγονός ότι ο Aupert είναι πεπεισμένος για την χρονολόγηση της χειροποίητης κεραμικής το 585, τον οδηγεί να χρονολογεί στο ίδιο έτος ολόκληρα στρώματα με μόνο τεκμήριο την ύπαρξη σ' αυτά οστράκων από χειροποίητα αγγεία¹⁰⁸. Έχουμε, έτσι, το φαινόμενο κεραμική που χρονολογεί-

104. PIERRAT-THALMANN, *ό. π.*, 470 σημ. 36.

105. AUPERT, *Céramique*, 380 αρ. 23, εικ. 15 και 34.

106. AUPERT, *BCH* 104, 1980, 401.

107. AUPERT, *BCH* 112, 1988, 7112. Είναι γνωστό ότι η εφυαλωμένη κεραμική αρχίζει να παράγεται σε μεγάλα κέντρα, όπως η Κωνσταντινούπολη, μέσα στον 7ο αιώνα· βλ. J. W. HAYES, *DOP* 22, 1968, 203-216.

108. AUPERT, *BCH* 111, 1987, 602· Του Ιδίου, *BCH* 112, 1988, 710. Ο AUPERT, *ό. π.*, 712, αδυνατεί να ερμηνεύσει την παρουσία αγγείων του 7ου αιώνα σε στρώμα-

ται από τον ιστορικό Υαπορουλος το 585 και από ένα αρχαιολογικό στρώμα, το οποίο κατά τη γνώμη μας προχωρεί και στον 7ο αιώνα, στη συνέχεια να χρονολογεί τα αρχαιολογικά στρώματα μέσα στα οποία ανευρίσκεται.

B. Τα τροχήλατα αγγεία

Ανάμεσα στην τροχήλατη κεραμική καλής ποιότητας, που βρέθηκε μαζί με ένα μέρος από τα χειροποίητα αγγεία, και την οποία ο Aupert χρονολογεί στα τέλη του 6ου αιώνα, βασισμένος και πάλι στην ύπαρξη της χειροποίητης κεραμικής, υπάρχουν ορισμένα αγγεία (αμφορείς, πινάκια *terra sigillata*, λυχνάρια) τα οποία πρόσφατες μελέτες βεβαιώνουν, ότι ήσαν σε χρήση από τις αρχές του 7ου αιώνα και εξής. Μεγάλος αριθμός αντικειμένων από την ίδια ομάδα κεραμικής έχει βρεθεί τόσο σε στρώματα του τέλους του 6ου όσο και σε στρώματα του πρώτου μισού του 7ου αιώνα. Πρέπει, τέλος, να επισημάνουμε ότι ένα μέρος των δημοσιευμένων αντικειμένων από τον Aupert προέρχεται από ανασκαφές εκτός των Θερμών. Επομένως τα κεραμικά αυτά έχουν βρεθεί σε ένα αρχαιολογικό στρώμα διαφορετικό, τα χρονικά πλαίσια του οποίου δεν γνωρίζουμε αν συμπίπτουν αποκλειστικά με το έτος 585/586, όπως συμπεραίνει ο Aupert για το στρώμα καταστροφής των Θερμών¹⁰⁹. Συγκεκριμένα:

1) Ο τύπος Hayes 105 της εισηγμένης κεραμικής από την βόρεια Αφρική (*African Red Slip Ware*) παρουσιάζεται σε στρώματα του 7ου και σε μερικές περιπτώσεις του τέλους του 7ου αιώνα, όπως τελευταία έχει παρατηρήσει ο ίδιος ο J. W. Hayes (Yassi-Ada, Κύπρος, Ψείρα)¹¹⁰.

2) Ο τύπος Hayes 10 της καλής ποιότητας κεραμικής από τη Φώκαια είναι δείγμα της τελευταίας φάσεως παραγωγής του συγκεκριμένου εργα-

τα με υλικό του 6ου αιώνα και χειροποίητη κεραμική. Η παράδοση αυτή χρονολόγηση ολόκληρου στρώματος με κριτήριο τη χειροποίητη κεραμική προβληματίζει τον BARATTE, *Les témoignages archéologiques de la présence slave au sud du Danube*, 170-171 σημ. 33.

109. P. AUPERT, *Objets de la vie quotidienne à Argos en 585 ap. J.-C.*, *Études Argiennes (BCH Supplément, VI)*, Παρίσι 1980, 405 σημ. 15.

110. Ο τύπος αυτός έχει βρεθεί α. στο ναυάγιο του Yassi-Ada, που χρονολογείται με νόμισμα του Ηρακλείου περί το 625 (βλ. G. F. BASS - F. VAN DOORNICK, *Yassi Ada I. A Seventh Century Byzantine Shipwreck*, 1982, 166-167, εικ. 8-9 [P 5 και P 6])

στηρίου και εμφανίζεται κυρίως μέσα στον 7ο αιώνα. Σε πολλές περιπτώσεις έχει βρεθεί σε στρώματα που χρονολογούνται στα τέλη του 7ου αιώνα¹¹¹.

3) Ορισμένα από τα πινακία ντόπια παραγωγής μιμούνται τύπους πινακίων *terra sigillata*, που εμφανίζονται από τα τέλη του 6ου και μέσα στον 7ο αιώνα¹¹².

4) Το γραπτό αγγείο αρ. 216 παρουσιάζει διακόσμηση με μαύρο επίχρυσμα, η οποία εμφανίζεται από τις αρχές του 8ου αιώνα και εξής¹¹³.

5) Τέλος, ανάμεσα στους αμφορείς υπάρχουν τύποι σε χρήση στα τέλη του 6ου και κατά την διάρκεια του 7ου αιώνα, αρ. 320α, 321α, 322, 323, 324, 325α και τύποι , όπως ο 326α, οι οποίοι εμφανίζονται από τα τέλη του 7ου αιώνα και εξής¹¹⁴.

και β. στις ανασκαφές του *Saraghane* (Άγιος Πολύευκτος) στην Κωνσταντινούπολη σε στρώμα των μέσων του 7ου αιώνα (βλ. J. W. HAYES, *Excavations at Saraghane in Istanbul II. The Pottery*, Princeton 1992, αρ. 40, εικ. 40)· πρβλ. AUPERT, *Objets*, 417 αρ. 116, 118, εικ. 35.

111. Η κεραμική αυτή έχει βρεθεί α. στο ναυάγιο του *Yassi-Ada* (βλ. BASS - VAN DOORNICK, *Yassi-Ada I*, 166-167, εικ. 8-9 [P 9 και P 10]), β. στις ανασκαφές του *Saraghane* (βλ. HAYES, *Saraghane*, 100-105, εικ. 40, αρ. 59-64 [Deposit 31= μέσα του 7ου αιώνα] και σ. 105-107, αρ. 14 [Deposit 31= μέσα του 7ου αιώνα και εξής]) και γ. στις ανασκαφές της Γόρτυνας σε στρώμα του τέλους του 7ου αιώνα (πληροφορία του καθηγητή Α. Di Vita).

112. AUPERT, *Objets*, 422, εικ. 38, αρ. 162 και 418, αρ. 123, εικ. 35.

113. Ο. π., εικ. 40, αρ. 216. Για τη γραπτή κεραμική βλ. Helen PATTERSON - D. WHITEHOUSE, *The Medieval Domestic Pottery, Excavations at Otranto II. The Finds*, Lecce 1992, 105-125, πίν. 6:6 - 6:15. Η γραπτή κεραμική εμφανίζεται στο *Otranto* από τον 8ο-9ο και συνεχίζει μέχρι τον 13ο αιώνα.

114. AUPERT, *Objets*, 438, αρ. 320 α, εικ. 45. Πρόκειται για τον υστερορωμαϊκό τύπο 5 (LRA 5), ο οποίος εμφανίζεται και κατά τον 7ο αιώνα, αλλά και αργότερα: βλ. HAYES, *Saraghane*, 65, εικ. 48, αρ. 172-173. Ο υστερορωμαϊκός τύπος 1 (AUPERT, *ό. π.*, αρ. 322) εμφανίζεται σε στρώματα του 6ου και του 7ου αιώνα: βλ. HAYES, *Saraghane*, 64 εικ. 47, αρ. 157. Το ίδιο ισχύει και για τα παραδείγματα του αμφορέα της Γάζας: βλ. AUPERT, *Objets*, 440, εικ. 45, αρ. 323 και 324. Όσο για τον αμφορέα αρ. 326α (AUPERT, *Objets*, 440, εικ. 46), πρόκειται για αγγείο που χρονολογείται από τον 7ο αιώνα και εξής. Ανήκει, πιθανόν, σε μια από τις πολλές επιβιώσεις του υστερορωμαϊκού αμφορέα 2 (LRA 2), που χρονολογούνται από τον 7ο ως το τέλος του 8ου αιώνα: βλ. HAYES, *Saraghane*, 71, τύπος 29, εικ. 23,3, τύπος 36, εικ. 23,4 και τύπος 39, εικ. 23,6. Το συγκεκριμένο αγγείο από το Άργος προέρχεται από διαφορετικό αρχαι-

Οι παραπάνω παρατηρήσεις μας οδηγούν στα ακόλουθα συμπεράσματα.

Το αρχαιολογικό στρώμα μέσα στο οποίο βρέθηκαν τα χειροποίητα αγγεία δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθεί, κατά την γνώμη μας, ακριβώς στα τέλη του 6ου αιώνα και συγκεκριμένα το 585. Η ομάδα αυτή της κεραμικής περιέχει αντικείμενα, που σαφώς χρονολογούνται στο τέλος του 6ου, περιέχει όμως και άλλα, των οποίων η εμφάνιση χρονολογείται αργότερα δηλαδή από τον 7ο αιώνα και εξής. Σημαντική είναι, επίσης, η διαπίστωση ότι μέρος των δημοσιευμένων τροχήλατων αγγείων, τα οποία χρονολογούνται από τον Aupert στο 586/587, προέρχεται από δύο διαφορετικά ανασκαφικά σύνολα:

i) στον αποθέτη ΑΗ.ΑΙ 62-63, που βρίσκεται κοντά στις Θέρμες, ανήκουν μεταξύ άλλων τα αγγεία αρ. 285a, 285b, 290c και 326a, τα οποία κατά τη γνώμη μας χρονολογούνται στον 7ο/8ο αιώνα¹¹⁵.

ii) Στον αποθέτη ΒΜ.ΒΛ 87, κοντά στην Αγορά, ανήκουν μεταξύ άλλων τα αγγεία αρ. 231a, 290 a, b. Θεωρούμε, όμως, ότι τα μαγειρικά σκεύη χρονολογούνται μέσα στον 7ο αιώνα, ενώ όμοιο αγγείο με τον αμφορίσκο αρ. 231a έχει βρεθεί σε ανασκαφές του Άργους σε στρώμα του 7ου/8ου αιώνα¹¹⁶.

Γίνεται σαφές, από όσα αναλυτικά αναφέραμε, ότι η χρονολόγηση του στρώματος των ευρημάτων του Aupert παραμένει το μεγαλύτερο πρόβλημα. Είναι, λοιπόν, εύλογο ότι μετά τη δημοσίευση των μελετών του Yampourios οι επιφυλάξεις και οι αρνητικές αποτιμήσεις αφορούσαν κυρίως το αρχαιολογικό μέρος της συνεργασίας, τη χρονολόγηση της κεραμικής.

Χρονολόγηση μέσα στον 7ο αιώνα υπαινίσσεται σε σημείωσή του ο Sodini, ενώ τις επιφυλάξεις του είχε ήδη διατυπώσει στο Συνέδριο για το Βυζαντινό Ιλλυρικό¹¹⁷. Την άποψη για χρονολόγηση του υλικού μέσα στον 7ο αιώνα διατύπωσε και ο Sanders στην πρόσφατη δημοσίευση της κεραμι-

ολογικό περιβάλλον, το οποίο θεωρούμε ότι ο αμφορέας και τα μαγειρικά σκεύη αρ. 285a, 285b και 290c χρονολογούν από τα τέλη του 7ου και τον 8ο αιώνα. Για το στρώμα στο οποίο ανήκουν βλ. AUPERT, Objets, 405, αρ. 285a, 285b, 290c, 326a, εικ. 43 και 46.

115. Βλ. σημ. 98.

116. Ευχαριστούμε τη συνάδελφο και φίλη κ. Αναστασία Οικονόμου για την πληροφορία.

117. SODINI, Contribution, 178 σημ. 309: «La datation ... est trop haute».

κής από μεσαιωνικά στρώματα στο αρχαίο θέατρο της Σπάρτης¹¹⁸. Θεωρούμε ότι το επίμαχο στρώμα είναι προβληματικό και ότι δύσκολα μπορεί να δοθεί στο σύνολο των ευρημάτων μια ακριβής χρονολογία, όπως το 585. Καθώς μάλιστα το στρώμα αυτό περιέχει κεραμική και του 7ου αιώνα δημιουργούνται πολλά ερωτηματικά για την κατηγορηματικά διατυπωμένη χρονολογία του 585/586, οπότε κατά τον Aupert «le matériel ne risque pas du reste d'avoir été contaminé»¹¹⁹.

Με τη χρονολόγηση, όμως, της ομάδας αυτής της κεραμικής μέσα στον 7ο αιώνα, αποσυνδέεται η ύπαρξη χειροποίητων αγγείων από την εισβολή των Σλάβων στο Άργος το 585, την καταστροφή που προκάλεσαν και την σύντομη παραμονή τους εκεί. Ειδικά για τα πήλινα, εύθραυστα, χειροποίητα αγγεία δεν μπορούμε να δεχθούμε ότι οι Σλάβοι τα είχαν μεταφέρει από τη μακρινή τους πατρίδα ως το Άργος. Πρέπει, στο σημείο αυτό, να τονισθεί ότι η ανάλυση του πηλού των χειροποίητων αγγείων γενικά θα έδινε χρήσιμες πληροφορίες¹²⁰. Στην περίπτωση όμως που υπήρξε καταστροφή στην πόλη το 585 ή έστω στα τέλη του 6ου αιώνα από τους επήλυδες Σλάβους, δεν μοιάζει αληθοφανές να κατασκήνωσαν για λίγους μήνες μέσα στις ήδη κατεστραμμένες Θέρμες, αφήνοντας πίσω τους όταν απεχώρησαν τα αγγεία που είχαν χρησιμοποιήσει. Εξάλλου οι αρχαιολογικές ενδείξεις, όπως και ο ανα-

118. G. SANDERS, Pottery from medieval levels in the Orchestra and lower Cavea, στο G. B. WAYWELL - J. J. WILKES (εκδ.), Excavations at the ancient theatre of Sparta 1992-94: Preliminary report, *Annual of the British School at Athens* 90, 1995, 455 σημ. 34.

119 AUPERT, Objets, 401. Για τις νεότερες ανασκαφές χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος χρονολόγησης από τον AUPERT, *BCH* 111, 1987, 602: «la couche de destruction de la rampe est, une fois encore, datée, comme celle de l'édifice lui-même, par des tessons slaves et des lampes NA, de la fin du VIe s.». Το ίδιο επαναλαμβάνεται στο *BCH* 112, 1988, 710, αλλά δίδεται και το αποκαλυπτικό (ό. π., 712): «la couche de destruction... a fourni à nouveau de la céramique slave, mais, aussi, en relation avec un bassin tardif maçonné sur la rampe, quelques tessons glaçurés».

120. Στην Κύπρο μετά από ανάλυση πηλού διαπιστώθηκε ότι τα χειροποίητα αγγεία ήταν τοπικής παραγωγής· βλ. M. L. RAUTMAN et alii, Neutron Activation Analysis of Late Roman Ceramics from Kavalasos-Kopetra and the Environs of the Vasilikos Valley, *Report of the Department of Archaeology of Cyprus*, 1993, 236, εικ. 2, 12 και 261.

σκαφέας σημειώνει, δεν οδηγούν στο συμπέρασμα μιας ολικής καταστροφής της πόλης του Άργους από τους Σλάβους. Τα «σλαβικά» αγγεία βρέθηκαν και σε μέρη τα οποία εγκαταλείφθηκαν ή καταστράφηκαν σταδιακά¹²¹. Η χρήση του χώρου των Θερμών ως αποθέτη μας φαίνεται πειστικότερη σαν ερμηνεία και το πρόβλημα πρέπει να αντιμετωπισθεί με όρους συμβίωσης ή αλλαγής του τρόπου ζωής των εντοπίων, εξαιτίας ίσως των δύσκολων συνθηκών της εποχής.

3. Η χειροποίητη κεραμική της Τίρυνθος

Ο αρχαιολόγος K. Kilian ασχολείται σε δημοσιεύσεις του με τα όστρακα χειροποίητων αγγείων και ορισμένα μεταλλικά αντικείμενα που βρέθηκαν στην ακρόπολη της Τίρυνθας και σε θολωτό τάφο στον κοντινό λόφο του Προφήτη Ηλία¹²². Η πρώτη μελέτη, στην γερμανική, ασχολείται με τα ευρήματα του «πρώιμου και προχωρημένου Μεσαίωνα» από την Τίρυνθα, δείγματα παρουσίας Σλάβων σύμφωνα με την δεύτερη μελέτη, και τα οποία βρέθηκαν α) στην αυλή XXX της επάνω ακρόπολης, β) στα ανώτατα στρώματα της κάτω ακρόπολης, γ) στην επίχωση του θαλάμου 14, δ) μέσα στο ανατολικό τείχος της ακροπόλεως, ε) στον θάλαμο 14 της βορειοδυτικής οχύρωσης που κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία και, τέλος, στ) στις υπόγειες διόδους που οδηγούσαν στις υπόγειες πηγές και επιχωματώθηκαν στον 7ο αιώνα. Η διαταραχή των στρωμάτων από τις παλαιότερες ανασκαφές του Schliemann είναι σαφής και αβέβαιη η απόδοση των ευρημάτων κατά στρώμα και, συνεπώς, κατά εποχή¹²³. Η δεύτερη μελέτη του Kilian, στα ελληνικά, παρουσιάζει συγκριτικά με την πρώτη και σε ό,τι αφορά τα ευρήματα της Τίρυνθος σημαντικές παραλείψεις.

121. AUPERT, Objets, 394 και 399.

122. KILIAN, Funden, 281-290· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ενδείξεις, 295-304. Βλ. και Βούλα ΚΟΝΤΗ, Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία του νομού Άργολίδος, *Σύμμεικτα* 5, 1983, 169-202 και ειδικά 190.

123. KILIAN, Funden, 283 κ. ε.

Στην πρώτη εργασία, η μελέτη των ευρημάτων οδήγησε τον Kilian να θεωρήσει ότι παρουσιάζουν ομοιότητες με ανάλογα αντικείμενα από τις περιοχές της Βαλκανικής και να χρονολογήσει την μεν κεραμική στον 7ο αιώνα, τα δε μεταλλικά αντικείμενα από τον 7ο ως τον 8ο αιώνα¹²⁴. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, των οποίων η μορφή και το σχήμα επέτρεψαν στον Kilian να τους θεωρήσει σλαβικούς και να τους χρονολογήσει στον 10ο αιώνα. Αξιοσημείωτο είναι ότι πουθενά στην πρώτη μελέτη δεν αναφέρεται σε καύσεις νεκρών. Είναι περίεργο, όμως, ότι στην δεύτερη μελέτη του όταν αναφέρεται σε αυτούς τους τάφους αποφεύγει τη χρονολόγησή τους, αναφέρει δε πιθανές καύσεις νεκρών¹²⁵. Οι χρονολογήσεις των άλλων αντικειμένων επαναλαμβάνονται και στο δεύτερο άρθρο του, αλλά παραλείπεται η σημαντική πληροφορία ότι στο θάλαμο 14, όπου βρέθηκαν τα χειροποίητα αγγεία μαζί με την τροχήλατη βυζαντινή κεραμική, βρέθηκε και ένα χρυσό νόμισμα του Θεοφίλου (830/1-838, κοπή Κωνσταντινουπόλεως)¹²⁶.

Παρά την στρωματική διατάραξη θεωρούμε ότι η ύπαρξη του νομίσματος και της τροχήλατης κεραμικής στον θάλαμο 14 πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη, όπως εξετάζονται τα υπόλοιπα ευρήματα και μάλιστα τα χειροποίητα όστρακα σε μια προσπάθεια να τους αποδοθεί ταυτότητα (σλαβική τελικά) και χρονολόγηση. Περιέργως, βέβαια, ενώ σύμφωνα με τον Kilian το νόμισμα χρονολογεί την βυζαντινή κεραμική και μαρτυρεί κατοίκηση του χώρου της κάτω ακρόπολης της Τίρυνθος κατά τον 9ο αιώνα, το ίδιο νόμισμα δεν χρονολογεί και την χειροποίητη κεραμική που βρέθηκε μαζί του¹²⁷. Οι αρχαιολογικές ενδείξεις οδηγούν τον ανασκαφέα να συμπεράνει στο πρώτο του άρθρο, ότι τα χρονικά όρια μέσα στα οποία τοποθετούνται τα μεσαιωνικά ευρήματα, που αποδίδονται σε Αβαροσλάβους, είναι ο 7ος και ο 10ος αιώνας¹²⁸. Μόνο μετά τη δημοσίευση του άρθρου του Aupert δέχθηκε ο

124. Ο. π., 283, 286-287.

125. KILIAN, Ενδείξεις, 299-300 και 304. Η παλινωδία του για πιθανές καύσεις νεκρών δημιούργησε αργότερα παράδοση στην αναφορά σχετικά με καύσεις νεκρών στην Τίρυνθα: βλ. WEIßHANN, *Interdisziplinäre*, 100-101, και SANDERS, *Excavations*, 455.

126. KILIAN, *Funde*, 286 σημ. 52α, πίν. 49.2.

127. Ο. π., 286.

128. Ο. π., 286-287.

Kilian, με κάποιες επιφυλάξεις, τη χρονολόγηση του 585¹²⁹. Αξιοπρόσεκτη είναι επίσης η έκπληξη του Kilian για την απουσία τυπικών σχημάτων της σλαβικής κεραμικής στα ευρήματα του Άργους και για την ταυτόχρονη ύπαρξη πλούσιας βυζαντινής κεραμικής. Για να ερμηνεύσει αυτό το παράδοξο θεωρεί πιθανόν «πως οι εισβολείς» —οι οποίοι σημειωτέον σύμφωνα με τον Yannopoulos και τον Auret παρέμειναν στο Άργος όχι περισσότερο από ένα χρόνο— «αντικατέστησαν εν μέρει την οικοσκευή τους με πρώιμα βυζαντινά σκεύη, με αποτέλεσμα να αλλάξει κατά κάποιο τρόπο η διατροφή τους»¹³⁰.

Πάντως τα στοιχεία που ο ίδιος παραθέτει είναι σημαντικά και πρόσφορα για να διατυπωθούν οι εξής παρατηρήσεις:

α) Η χειροποίητη κεραμική από την Τίρυνθα βρέθηκε σε επιφανειακά στρώματα, συνεπώς χωρίς καθαρή στρωματογραφία. Εξαιρέση αποτελεί η χειροποίητη κεραμική του θαλάμου 14, μαζί με την οποία βρέθηκε βυζαντινή τροχήλατη κεραμική και νόμισμα του 9ου αιώνα. Στον θολωτό τάφο του λόφου του Προφήτη Ηλία βρέθηκε τροχήλατη κεραμική βυζαντινής εποχής και τμήμα χειροποίητου αγγείου.

β) Μερικά από τα χειροποίητα αγγεία της Τίρυνθας ως προς τον πηλό και το σχήμα διαφέρουν από τα αγγεία του Άργους¹³¹.

γ) Θεωρείται ότι τα αγγεία αντιστοιχούν με την κεραμική της δεύτερης σλαβικής φάσης του νότιου και δυτικού βαλκανικού χώρου, που αρχίζει τον ύστερο 6ο και κυριαρχεί στον 7ο αιώνα¹³².

δ) Στην κάτω ακρόπολη βρέθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι των οποίων τα χαρακτηριστικά θεωρούνται σλαβικά και μάλιστα της πρώιμης περιόδου. Μέρος της κάτω ακρόπολης θεωρείται ότι χρησιμοποιήθηκε κατά την πρώιμη σλαβική εποχή ως νεκρόπολη¹³³. Πουθενά όμως στην Τίρυνθα δεν βρέθηκαν καύσεις νεκρών¹³⁴.

129. KILIAN, Ενδείξεις, 297, 299, 303-304.

130. Ο. π., 299.

131. Ο. π., 300.

132. Ο. π., 297-298.

133. KILIAN, Funden, 281-286· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ενδείξεις, 299· WEITHMANN, Interdisziplinäre, 102 σημ. 20.

134. Μια υπόθεση στο ελληνικό κείμενο του KILIAN, Ενδείξεις, 299 και 304, δημιούργησε αυτή την εντύπωση.

ε) Τα διάφορα μεταλλικά αντικείμενα χρονολογούνται στον 7ο και 8ο αιώνα και ένας τάφος (σλαβικός;) γυναικός μέσα στον 10ο και στον 11ο αιώνα (παρά τις επιφυλάξεις του Weithmann)¹³⁵.

Γίνεται λοιπόν σαφές ότι το πρόβλημα όχι μόνο της χρονολόγησης, αλλά και της απόδοσης σε μια μερίδα πληθυσμού των παραπάνω ευρημάτων και βεβαίως της χειροποίητης κεραμικής της Τίρυνθας είναι ιδιαίτερος σύνθετο. Η ύπαρξη της χειροποίητης κεραμικής μαζί με τη βυζαντινή περιπλέκει το πρόβλημα της μονομερούς απόδοσής της σε μια ομάδα. Αν υποθέσουμε ότι η χειροποίητη κεραμική προέρχεται από Σλάβους, τότε ένα μέρος των κατοίκων θα το αποτελούσαν αυτοί και ένα άλλο οι εντόπιοι βυζαντινοί όπως μαρτυρεί με την ίδια λογική η βυζαντινή κεραμική και το νόμισμα. Αυτό όμως είναι απλουστευτικό και δεν ισχύει για έναν πληθυσμό σύνθετο όπως ήταν αυτός της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Τόσο τα χειροποίητα αγγεία όσο και η καλής ποιότητας τροχήλατη κεραμική θα μπορούσε να είχαν χρησιμοποιηθεί από Σλάβους επήλυδες, σταδιακά αφομοιωμένους, αλλά και από εντοπίους ή απλώς Βυζαντινούς οποιασδήποτε προέλευσης. Επιπλέον, το χρυσό νόμισμα του Θεοφίλου χρονολογεί τη βυζαντινή, αλλά και τη χειροποίητη κεραμική που βρέθηκε μαζί. Έτσι, το 585 ή πιθανόν και ο 7ος αιώνας αποσυνδέονται (τουλάχιστον για ένα μέρος της κεραμικής αυτής, που χρειάζεται να ερευνηθεί) ακόμη δε περισσότερο όταν χειροποίητη κεραμική του 9ου αιώνα, όπως δηλώνει το νόμισμα, μας είναι γνωστή και από αλλού (Σπάρτη) και η γυναικεία ταφή χρονολογείται από τον ανασκαφέα στον 10ο ή 11ο αιώνα. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι ο Kilian αναφέρεται σε «ενδείξεις» αβαροσλαβικών ευρημάτων και όχι σε «τεκμήρια» αβαροσλαβικής παρουσίας, μιλά γενικώς για την χρονολογική πρωιμότητα των ενδείξεων αυτών και συνδέει με ενδείξεις οικιστικής δραστηριότητας των Σλάβων μόνο την Τίρυνθα από όλη την Αργολιδοκορινθία. Ολοκληρώνοντας επισημαίνουμε ότι τα ευρήματα από την Τίρυνθα χρειάζονται λεπτομερέστερη και σαφέστερη επαναδιαπραγμάτευση ανεξάρτητα πιθανώς από την κεραμική του Αργους.

135. KILIAN, *Funden*, 281-287· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ενδείξεις*, 301· WEITHMANN, *Interdisziplinäre*, 101.

4. Η χειροποίητη κεραμική της Ισθμίας

Το 1990, ο T. Gregory και ο N. Kardulias δημοσίευσαν τα συμπεράσματά τους από επιφανειακή έρευνα στο χώρο του βυζαντινού οχυρού στα Ίσθμια. Τρία χρόνια αργότερα, εκδόθηκε η μελέτη του Gregory για το ίδιο οχυρό και το τείχος του Ισθμού, το Εξαμίλιον¹³⁶. Κατά τη μελέτη των κινητών ευρημάτων στην επιφάνεια και την ανασκαφή, ο Gregory αναφέρεται αναλυτικά σε μεγαλύτερου ή μικροτέρου μεγέθους όστρακα της «καλουμένης σλαβικής κεραμικής»¹³⁷. Ο Gregory κατανοεί εξ αρχής τη σπουδαιότητα της κεραμικής αυτής και δικαίως επιμένει κάθε φορά στις συνθήκες εύρεσής της. Έτσι, δίδονται πληροφορίες για όλα τα σημεία του οχυρού και του τείχους, όπου βρέθηκαν τα όστρακα, και αναφέρονται αναλυτικά το αρχαιολογικό στρώμα, η πιθανή εγκατάλειψη ή καταστροφή του και τα συνευρήματα. Οι παρατηρήσεις και τα συμπεράσματά του είναι ιδιαίτερος ενδιαφέροντα, επειδή αποτελούν πιο προσεκτική και προβληματισμένη προσέγγιση της χειροποίητης κεραμικής.

Κατά τη διάρκεια, λοιπόν, της επιφανειακής έρευνας βρέθηκαν συνολικά 13 όστρακα χειροποίητης κεραμικής, προερχόμενα από διαφορετικά σημεία της επιφάνειας που ερευνήθηκε¹³⁸. Κατά την ανασκαφή του τείχους και του οχυρού βρέθηκε χειροποίητη κεραμική σε πέντε σημεία: α. στη βόρεια πλευρά των ρωμαϊκών θερμών, οι οποίες ενσωματώθηκαν ενμέρει στο οχυρό, β. στη βόρεια εσοχή της ΒΑ πύλης, γ. στη νότια πλευρά της ίδιας πύλης, δ. στην περιοχή του πύργου 15 και ε. στο εσωτερικό του πύργου 10¹³⁹. Σύμφωνα με τον Gregory κανένα από τα σημεία αυτά δεν έφερε ίχνη βίαιης καταστροφής. Θεωρεί, λοιπόν, ότι η ύπαρξη κεραμικής αυτού του είδους πρέπει να αποσυνδεθεί από την όποια βαρβαρική επιδρομή. Επιπλέον αμφισβητεί ανοικτά τους συλλογισμούς του Aupert σχετικά με το Άργος, τη σύνδεση δηλαδή της συγκεκριμένης κεραμικής με τις αβαροσλαβικές επιδρο-

136. GREGORY-KARDULIAS, *Surveys*, 467-511· GREGORY, *Isthmia V*.

137. GREGORY, *Isthmia V*, 41, 85-86, 145: «so called Slavic pottery».

138. GREGORY-KARDULIAS, *Surveys*, 493, πίν. 2.

139. GREGORY, *Isthmia V*, 41, 85-87, 102 σημ. 15, 67, 123 σημ. 7, 145.

μές¹⁴⁰. Στα σημεία που ανασκάφηκαν στο Εξαμίλιο, η χειροποίητη κεραμική βρέθηκε στο ίδιο στρώμα με τροχήλατη¹⁴¹, σε μια περίπτωση —νότια πλευρά ΒΑ πύλης— στο ίδιο στρώμα υπήρχε και νόμισμα του Κώνσταντα Β΄ (φόλλις του 655-656)¹⁴². Το νόμισμα αυτό οδηγεί τον Gregory στην οριστική πλέον θέση του ως προς τη χειροποίητη κεραμική και το Εξαμίλιο: «σλαβική» κεραμική μπορεί να χρονολογηθεί και στα μέσα του 7ου αιώνα¹⁴³. Ίχνη πρόχειρης εγκατάστασης παρουσιάζονται στη βόρεια και νότια πλευρά της ΒΑ πύλης. Η οικοδόμηση μάλιστα του εγκάρσιου τοίχου στην ίδια πύλη μαρτυρεί μια φάση, κατά την οποία πρόχειρες κατασκευές διαμόρφωσαν το χώρο ώστε να καταστεί κατοικήσιμος. Η φάση αυτή, η οποία αρχίζει πιθανότατα στο τέλος του 6ου αιώνα, θεωρείται εξίσου πιθανό να συνεχίσθηκε σε όλη τη διάρκεια του 7ου και να προχωρεί και μέσα στον 8ο αιώνα¹⁴⁴.

Ο Gregory επομένως: α. αποσυνδέει τη χειροποίητη κεραμική από τις αβαροσλαβικές επιδρομές και καταστροφές, β. δεν διαπιστώνει στο Εξαμίλιο στρώματα καταστροφής, γ. πιστεύει ότι τα κύματα των σλαβικών επιδρομών ήταν πολλά κατά τον 6ο και τον 7ο αιώνα και δ. ανευρίσκει χειροποίητη κεραμική σε στρώμα χρονολογημένο από νόμισμα του Κώνσταντα Β΄ (655-656). Συμπεραίνει, λοιπόν, ότι η συγκεκριμένη κεραμική δεν μπορεί να εγκλωβισθεί χρονολογικά στην αβαροσλαβική επιδρομή της δεκαετίας του 580 και ότι, γενικά, τα κεραμικά ευρήματα δεν αρκούν ώστε να χρονολογηθούν οι πρόχειρες κατασκευές στο Εξαμίλιο, όπως π.χ. στη ΒΑ πύλη. Υποθέτει, επίσης, ότι εξαιτίας των επιδρομών θα πρέπει να επικρατούσε κλίμα γενικής ανασφάλειας και αναστάτωσης κατά την περίοδο από το τέλος του 6ου έως τα μέσα του 7ου αιώνα. Είναι, λοιπόν, πιθανό μέρος του πληθυσμού να αναζήτησε καταφύγιο μέσα σε οχυρά, τα οποία όπως η Κόρινθος είχαν παραμείνει υπό βυζαντινό έλεγχο. Έτσι δικαιολογείται, σύμφωνα με

140. KILIAN, Ενδείξεις, 303 και GREGORY-KARDULIAS, *Surveys*, 493 σημ. 25.

141. GREGORY, *Isthmia V*, 41, 85-86.

142. *Ο. π.*, 86.

143. *Ο. π.*, 86: «The coin shows that 'Slavic' pottery found in Greece... date to the middle of the seventh century, but great caution should be observed in using the pottery to date the North-East gate».

144. *Ο. π.*, 87 σημ. 76.

τον Gregory, η ύπαρξη των πρόχειρων εγκαταστάσεων στη ΒΑ πύλη ή σε άλλα σημεία του οχυρού¹⁴⁵.

Σε ό,τι αφορά την τυπολογία της χειροποίητης κεραμικής από το Εξαμίλιο, ο Gregory πιστεύει ότι μολονότι τα θραύσματα των αγγείων φαίνονται από πρώτη όψη όμοια ως προς το σχήμα και την τεχνική με τα αγγεία του Άργους και την αντίστοιχη κεραμική από την Ουγγαρία, Τσεχία, Σλοβακία, Ρουμανία κ.λ.π., εντούτοις πρόκειται για ειδικού τύπου κεραμικά σκεύη, που χρειάζονται λεπτομερέστερη μελέτη πριν διατυπωθεί ένα ιστορικό συμπέρασμα, πριν δηλαδή τους αποδοθεί μια ταυτότητα. Θεωρεί, μάλιστα, αντίθετα από άλλους ερευνητές, ότι μια τέτοια κεραμική δεν μπορεί να έχει εισαχθεί και υπογραμμίζει τις ομοιότητες με τα ρωμαϊκά, αντίστοιχα, μαγειρικά σκεύη, τα οποία είναι βέβαιο ότι επηρέασαν την κεραμική των λαών του Βορρά. Εν κατακλείδι πιστεύει ότι: 1. Η χειροποίητη κεραμική της Ισθμίας παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία και διαφέρει σημαντικά από την κεραμική του Άργους. Στο Άργος δεν μαρτυρούνται, όπως στην Ισθμία, αγγεία με λαβές, τύπος ασυνήθιστος στην Ουγγαρία και οπουδήποτε αλλού βορειώς του Δούναβη· επομένως τα χειροποίητα αυτά σκεύη δεν πρέπει να έχουν εισαχθεί. 2. Είναι πιθανότερο η κεραμική της Ισθμίας να αποτελεί προϊόν εποίκων (Σλάβων ή άλλων), που συνέχισαν να κατασκευάζουν την κεραμική τους στην Ελλάδα, χρησιμοποιώντας το υλικό και την τεχνική που τους ήταν οικεία. 3. Η χειροποίητη κεραμική της Ισθμίας δεν μπορεί να αποτελέσει απλουστευτικά τεκμήριο για τη σλαβική κατάκτηση του Ισθμού, αλλά μάλλον αποδεικνύει δραστηριότητα στην περιοχή κατά τον 7ο αιώνα¹⁴⁶. Με τη θέση αυτή ο Gregory αποδέχεται ουσιαστικά το ρόλο της Αρχαιολογίας, όπως τον όρισε ο Russell¹⁴⁷.

Για τη δική μας έρευνα έχει ιδιαίτερη σημασία ότι ο Gregory είναι ο πρώτος αρχαιολόγος που αμφισβήτησε την υπόθεση των Yannopoulos - Auret σχετικά με τη σύνδεση χειροποίητης κεραμικής και στρωμάτων καταστροφής που καταλήγει σε χρονολογήσιμη σλαβική παρουσία. Σημασία έχει

145. Ο. π., 86-87.

146. Ο. π., 85-87 και 144-145.

147. GREGORY-KARDULIAS, *Surveys*, 467-511· RUSSELL, *Transformations*, 149-150.

ακόμη και ο έλεγχος των απόψεων σχετικά με την «εισαγωγή» της σλαβικής κεραμικής¹⁴⁸. Θα μπορούσαμε να συμφωνήσουμε καταρχήν με τον Gregory, ο οποίος θεωρεί την χειροποίητη κεραμική προϊόν των Σλάβων ή άλλων πληθυσμών του Βορρά που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα. Θα μπορούσαμε, ίσως, να προχωρήσουμε και να υποθέσουμε δανεισμό και υιοθέτηση της συγκεκριμένης τεχνικής από εντόπιους πληθυσμούς, εξαιτίας των ειδικών οικονομικών και εμπορικών συνθηκών του 7ου αιώνα. Δεν θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε και μια τρίτη περίπτωση, που σχεδόν επιβάλλεται από την ποικιλία της χειροποίητης κεραμικής από την Ισθμία: Αν, δηλαδή, λάβουμε υπόψη τη διαχρονική παράδοση της κεραμικής στην Κόρινθο, δεν θα πρέπει, πιθανόν, να αποκλείσουμε οι εντόπιοι πληθυσμοί να προσέτρεξαν, κάτω από ειδικές και δύσκολες συνθήκες, σ' αυτή την πανάρχαια τεχνική για να κατασκευάσουν αγγεία πρώτης ανάγκης (μαγειρικά σκεύη)¹⁴⁹. Μήπως, λοιπόν,

148. Μια περίπου παρόμοια κριτική επιφύλαξη διαπιστώσαμε στην ελληνική εργασία του KILIAN (βλ. πιο πάνω σημ. 140). Όμως οι Gregory και Kardulias εμβαθύνουν την κριτική προσκομίζοντας συγκεκριμένες αποδείξεις από την Ισθμία. Είναι, βέβαια, περιεργό, ότι ο Gregory δεν μνημονεύει τα ευρήματα της Τίρυνθας ούτε αναφέρεται στις εργασίες του Kilian.

149. Τί υποδηλώνει άρα γε η εύρεση στην Κύπρο χειροποίητης κεραμικής μαζί με τροχήλατα αγγεία σε στρώματα των μέσων του 7ου και του 8ου αιώνα; Ασφαλώς όχι την άφιξη και την εγκατάσταση σλαβικών φύλων, αλλά τις δύσκολες συνθήκες κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Εξαιτίας αυτών των συνθηκών ο εντόπιος πληθυσμός χρησιμοποίησε και αυτή την τεχνική για την κατασκευή αγγείων, τα οποία σημειωτέον είναι και σ' αυτή την περίπτωση μαγειρικά σκεύη. Την επισήμανση οφείλομε στη συνάδελφο και φίλη May Touma. Χειροποίητη κεραμική βρέθηκε στην ανασκαφή της βασιλικής Αμαθούντος (αδημοσίευτη) καθώς και στο Κούριο, βλ. A. H. S. MEGAW, *Betwixt Greeks and Saracens, Acts of the International Archaeological Symposium 'Cyprus between the Byzantines and the Arabs'*, Λευκωσία 1986, 511-512, εικ. 8b, χειροποίητο μαγειρικό σκεύος από το στρώμα καταστροφής του 8ου αιώνα στο Κούριο· M. C. McCLELLAN - M. L. RAUTMAN, *The 1991-1995 Field Seasons at Kavalasos-Kopetra, Report of the Department of Archaeology of Cyprus 1994*, 293, 297-299, 301, 306-307, εικ. 4.11, 4.12, 6.20, 8.26 και 10. 38 (χειροποίητα αγγεία του τέλους του 7ου αιώνα) και Ελένη Προκοπίου, Αμαθούντα. Ανατολική νεκρόπολη. Τάφος-Οστεοφυλάκιο του 7ου μ. Χ. αιώνα, *Report of the Department of Archaeology of Cyprus 1995*, 269, πιν. xxxii: 1β (χειροποίητη χύτρα σε στρώμα του β' μισού του 7ου αιώνα).

πρέπει πλέον, όταν μελετούμε τη χειροποίητη κεραμική, να εξετάζουμε και τις τρεις πιθανές ερμηνείες χωρίς η μία να αποκλείει την άλλη;

5. Η χειροποίητη κεραμική της Σπάρτης

Στις ίδιες, περίπου, διαπιστώσεις με αυτές του Gregory καταλήγει και ο Sanders σε δύο μελέτες του, όπου δημοσιεύεται χειροποίητη κεραμική από τη Σπάρτη¹⁵⁰. Στις δημοσιεύσεις αυτές η χειροποίητη κεραμική αποσυνδέεται από τις αβαροσλαβικές επιδρομές του τέλους του 6ου και του 7ου αιώνα και χρονολογείται σε όλη τη μεσαιωνική εποχή ως τον 14ο αιώνα. Έτσι, τα δεδομένα μεταβάλλονται ριζικά. Όχι μόνο, δηλαδή, δεν είμαστε βέβαιοι ότι πρόκειται για σλαβική κεραμική, αλλά αντιμετωπίζουμε την πιθανότητα να πρόκειται για μιαν εκδοχή της επαρχιακής βυζαντινής κεραμικής. Όπως σημειώνει ο Sanders, χειροποίητη κεραμική έχει βρεθεί μαζί με καλής ποιότητας τροχήλατη όχι μόνο σε στρώματα του 10ου-11ου, αλλά και του 12ου-14ου αιώνα¹⁵¹. Πρόκειται για μαγειρικά σκεύη με επίπεδο πυθμένα και χείλος, που νεύει ελαφρά προς τα έξω. Ο πηλός είναι χονδροειδής με πολλές, μεγάλου μεγέθους προσμείξεις. Εξαιτίας των συνθηκών όπτησης ο πηλός έχει πολύ σκούρο καστανό ή μαύρο χρώμα. Η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη σε αντίθεση με την εσωτερική που είναι άγρια στην αφή. Ο Sanders εξηγεί τη σύγχρονη παρουσία χειροποίητης και τροχήλατης κεραμικής με την αντοχή της χειροποίητης στη φωτιά και παρατηρεί ότι το είδος αυτής της κεραμικής κατάγεται είτε από τα πολύ πρώιμα ρωμαϊκά αγγεία είτε από τα «σλαβικού τύπου» σκεύη, που συνέχιζαν να κατασκευάζουν οι απόγονοι των Σλάβων επί αιώνες.

Συνέχεια και συμπλήρωση των παραπάνω απόψεων αποτελεί το δεύτερο άρθρο του Sanders για τα κεραμικά ευρήματα των μεσαιωνικών στρωμάτων του αρχαίου θεάτρου της Σπάρτης¹⁵². Χειροποίητα μαγειρικά σκεύη βρέ-

150. SANDERS, Excavations, 251 κ. ε., και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Pottery (ό. π., σμμ. 118), 451-457.

151. SANDERS, Excavations, 279.

152. SANDERS, Excavations, 451-457.

θήκαν μαζί με τροχήλατη βυζαντινή κεραμική σε στρώματα του 8ου-10ου αιώνα¹⁵³. Ο πηλός μοιάζει με αυτό των χειροποίητων κεραμικών από την υπόλοιπη Πελοπόννησο και τα περισσότερα είναι ακόσμητα. Ο Sanders θεωρεί ότι η ύπαρξη στην περιοχή της Σπάρτης χειροποίητων μαγειρικών σκευών του 8ου, 9ου, 10ου, αλλά και του 13ου αιώνα, με ταυτόχρονη χρήση και εξέλιξη της τροχήλατης κεραμικής μπορεί να ερμηνευθεί μόνο ως φαινόμενο συμβίωσης Σλάβων και εντοπίων¹⁵⁴. Κατά τον συγγραφέα η ύπαρξη χειροποίητης κεραμικής σε πόλεις, όπως η Κόρινθος, το Άργος και το Εξαμίλιον, όπου η βυζαντινή παρουσία ήταν αναμφισβήτητα σημαντική, δεν την καθιστά τεκμήριο για την κυριαρχία των Σλάβων και την εξαφάνιση των εντοπίων, αλλά μαρτυρία για τη συνύπαρξη, την αλληλεπίδραση, την αφομοίωση και τον σταδιακό εξελληνισμό των επήλυδων από τους εντοπίους. Ως αποτέλεσμα αυτής της συμβίωσης ο Sanders θεωρεί τα συννευρήματα χειροποίητης και βυζαντινής κεραμικής στο Άργος, όπου τα ευρήματα ανήκουν κατά το μεγαλύτερο μέρος στον 7ο αιώνα¹⁵⁵. Όμοιες απόψεις για τη συμβίωση των Αβαροσλάβων με τους εντοπίους είχαν ήδη υποστηρίξει, με βάση αντίστοιχες περιπτώσεις συννευρημάτων στην Βαλκανική, ο Ρορονιέ και ο Lemerle¹⁵⁶.

Δεν γνωρίζουμε πόσο ισχυρή είναι η υπόθεση του Sanders για την αντοχή της χειροποίητης κεραμικής στη φωτιά. Θεωρούμε, όμως, ότι δεν θα πρέπει να ήταν μόνο αυτή η αιτία για την κατασκευή χειροποίητων χρηστικών αγγείων. Εντύπωση προκαλεί η περιορισμένη ποικιλία στα σχήματα των χειροποίητων αγγείων. Είναι άραγε τυχαίο ότι η χειροποίητη χρηστική κεραμική, τουλάχιστον μεταξύ των ευρημάτων της όλης Πελοποννήσου, παρουσιάζει λίγα, κλειστά πάντα σχήματα, σχεδόν αποκλειστικά χύτρες (λιγότερα είναι τα τηγάνια), δηλαδή μαγειρικά σκεύη, που υφίστανται μεγαλύτερη φθορά λόγω της μεγαλύτερης χρήσης; Οι αιτίες για την κατασκευή χειροποίητων κεραμικών σκευών πρέπει να ήταν περισσότερες από μια. Εφόσον,

153. Ο. π., 454.

154. Ο. π., 456-457.

155. Ο. π., 455-456. Ιδιαίτερη σημασία έχει για την έρευνα η επισήμανση του SANDERS, ό. π., 455 σημ. 34, μετά τον Gregory και τον Sodini, ότι είναι αναγκαία η επαναχρονολόγηση της πρωτοβυζαντινής κεραμικής από το Άργος, την οποία ο Aurep χρονολογεί το 585.

156. Βλ. πιο κάτω, κεφ. III.

μάλιστα, τα αγγεία αυτά βρίσκονται στο ίδιο αρχαιολογικό στρώμα μαζί με τα τροχήλατα, τότε θα πρέπει όχι μόνο να δεχθούμε τη θεωρία της συμβιώσεως Σλάβων και εντοπίων, ή όσα υποστηρίξαμε για το Εξαμίλιο, αλλά να προχωρήσουμε και στην υπόθεση ότι τα χειροποίητα αγγεία χρησιμοποιούνταν σε εκείνο το τμήμα του πληθυσμού, που δεν είχε τη δυνατότητα να προμηθευθεί τα ακριβότερα τροχήλατα, μαγειρικά σκεύη.

6. Η χειροποίητη κεραμική από το Παλλάντιο.

Σε πρόσφατο τεύχος του *Annuario* δημοσιεύεται ένα ακέραιο και μερικά όστρακα χειροποίητων αγγείων, που προέρχονται από τις ανασκαφές του 1940 στην εκκλησία του Αγίου Χριστοφόρου στο Παλλάντιο¹⁵⁷. Στη δημοσίευση της κεραμικής αυτής δεν αναφέρονται στρωματογραφικές ενδείξεις. Έτσι, το αγγείο συγκρίνεται με τα «σλαβικά» του Άργους, παρατηρούνται ομοιότητες στον πηλό (είναι χονδροειδής και στις δύο περιπτώσεις), στην κατασκευή (όλα είναι χειροποίητα) και συμπεραίνεται ότι πρόκειται για αβαροσλαβική κεραμική. Οι σημαντικές διαφορές στο σχήμα (το αγγείο του Παλλαντίου φέρει λαβές) και η προσεγμένη διακόσμηση προβληματίζουν τον μελετητή, ο οποίος καταλήγει ότι το αγγείο χρονολογείται μετά από εκείνα του Άργους, δηλαδή στα 590/600.

Θεωρούμε ότι η έλλειψη στρωματογραφικών δεδομένων μας στερεί πολύτιμες πληροφορίες για τη χρονολόγηση του αγγείου. Το σχήμα του μας οδηγεί προς μίαν ύστερη χρονολόγηση, η οποία ενισχύεται από ιστορικά δεδομένα: από επιγραφή μαθαίνουμε ότι ο ναός του Αγίου Χριστοφόρου ανακαινίσθηκε το 903¹⁵⁸. Είναι δε σημαντικό το ότι εκτός από χειροποίητη

157. G. LIBERTINI, Scavi di Arcadia (Agosto-Settembre 1940), *Annuario della Regia Scuola Archaeologica di Atene e delle missioni italiani in Oriente* 1-2, 1939-1940, 225-230. Το αγγείο δημοσιεύεται από τον M. IOZZO, *Catalogo dei reperti dello scavo 1940. Ceramica avaro-slavica, Annuario della Scuola Archaeologica di Atene e delle missioni italiane del Oriente* 68-69, 1995, 197-199, εικ. 116-119.

158. Η Anne AVRAMEA, *La géographie du culte de Saint Christophe en Grèce à l'époque méso-byzantine et l'évêché de Lacédémone au début du Xe siècle, Geographica Byzantina*, Παρίσι 1981, 31-36 (ελλ. κείμενο: Η λατρεία του Αγίου

έχει δημοσιευθεί από τις ανασκαφές του χώρου και τροχήλατη κεραμική του 7ου, του 8ου και του 9ου αιώνα¹⁵⁹.

7. Η κεραμική της Καρυούπολης.

Στο σημείο αυτό κρίνουμε απαραίτητη την αναφορά στα αγγεία αργού τροχού, που βρέθηκαν στην Καρυούπολη¹⁶⁰. Πρόκειται για θραύσματα αγγείων καθημερινής χρήσης (χύτρες, τηγάνια, μικρές λεκάνες), που κατασκευάστηκαν με αργό τροχό, μοιράζονται, όμως, με τα χειροποίητα αγγεία τα εξής χαρακτηριστικά: τον ακάθαρτο χονδροειδή πηλό με προσμείξεις (μικρά χαλίκια) και το καστανοκόκκινο έως φαιό χρώμα. Η έλλειψη καλά χρονολογημένων παραλλήλων οδήγησε την Etzeoglou στη χρονολόγηση της χονδροειδούς αυτής κεραμικής την ίδια εποχή κατά την οποία χρονολογεί και τα όστρακα της τροχήλατης κεραμικής, δηλαδή το τέλος του 6ου ή πιθανότερο (για τη χονδροειδή) τις αρχές του 7ου αιώνα. Την τροχήλατη κεραμική χαρακτηρίζει ως γενικώς «παλαιοχριστιανική» και χρονολογεί στα τέλη του 6ου αιώνα. Όμως η ίδια κεραμική, όπως έχουν δείξει επανειλημμένα πρόσφατες έρευνες, παράγεται και κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα τουλάχιστον. Επομένως, θα ήταν ενδιαφέρον να προσδιορισθούν ακριβέστερα, κατά τη συνέχιση της έρευνας, τα χρονικά πλαίσια μέσα στα οποία τοποθετείται η τροχήλατη κεραμική της Καρυούπολης. Τούτο θα βοηθήσει σημαντικά και τη χρονολόγηση της χονδροειδούς κεραμικής που ανακαλύφθηκε στο ίδιο στρώμα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, η διαπίστωση της Etzeoglou για την ύπαρξη κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα τοπικού εργαστηρίου στη

Χριστοφόρου στην Ελλάδα στους μεσοβυζαντινούς χρόνους και η επισκοπή Λακεδαιμονίας στην αρχή του 10ου αιώνα, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τομ. Α΄, Αθήνα 1981-1982, 392-397), αναχρονολογεί στα 903 την σημαντική επιγραφή, που βρέθηκε στο ναό της Παναγίας και αναφέρεται στην ανακαίνιση του ναού του Αγίου Χριστοφόρου.

159. Για την κεραμική του 7ου-9ου αιώνα, βλ. IOZZO, *ό. π.*, 200-201, εικ. 102, 121 και 86, f.

160. ETZEOGLOU, *La céramique byzantine de Karyoupolis* (*ό. π.*, σμ. 47).

νότια Πελοπόννησο, όπου κατασκευάζονταν χονδροειδή αγγεία σε αργό τροχό¹⁶¹. Θα ήταν, βέβαια, σημαντικό να προσδιορισθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια η διάρκεια παραγωγής αυτού του εργαστηρίου και να διαπιστωθεί αν η δραστηριότητά του σταμάτησε τον 7ο ή αν συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια του 8ου αιώνα.

Γενικά συμπεράσματα

Τα αρχαιολογικά ευρήματα, στα οποία αναφερθήκαμε και τα κατά περίπτωση συμπεράσματα που προέκυψαν από τη μελέτη τους, μολονότι αποδίδουν με ενάργεια την εικόνα της χειροποίητης κεραμικής κατά την εποχή της μετάβασης από την ύστερη αρχαιότητα στους μέσους χρόνους, δύσκολα μπορούν να οδηγήσουν σε γενικά και οριστικά συμπεράσματα. Η χειροποίητη κεραμική εξακολουθεί να παραμένει η μεγάλη άγνωστη. Η σύνδεσή της με τις σλαβικές επιδρομές καθιστά πολύπλοκο το πρόβλημα της χρονολόγησής της. Ανεξάρτητα από την έλευση και τις πρώτες εγκαταστάσεις των Σλάβων στην Πελοπόννησο, οφείλουμε να παρατηρήσουμε τη σημασία που έχει για τους αρχαιολόγους η βεβαιωμένη σύγχρονη ύπαρξη χειροποίητων και τροχήλατων καλής ποιότητας αγγείων σε διαφορετικά σημεία της Πελοποννήσου και, κυρίως, μέσα σε ευρύτατα χρονικά πλαίσια (Αργος 7ος αλλά και 11ος-12ος αιώνας, Καρυούπολη 7ος αιώνας ή αργότερα[:], Σπάρτη 8ος-9ος έως τον 14ο αιώνα, Τίρυνθα 7ος-9ος αιώνας). Είναι, λοιπόν, εύλογο να υποθέσουμε ότι οι Σλάβοι επήλυδες άρχισαν να κατασκευάζουν επί τόπου τα δικής τους τεχνοτροπίας αγγεία από τη στιγμή της εγκατάστασής τους κοντά σε χριστιανικούς οικισμούς. Στη συνέχεια ή παράλληλα, η τεχνική τους υιοθετήθηκε, για πρακτικούς ίσως λόγους και ειδικά για τα μαγειρικά σκεύη, από ένα μέρος του πληθυσμού, δηλαδή το εντόπιο στοιχείο και τους εκχριστιανισμένους απογόνους των πρώτων Σλάβων.

Όμως, όπως ήδη έχουμε επισημάνει, δεν πρέπει να αποκλεισθεί ότι οι εντόπιοι πληθυσμοί προσέτρεξαν εξαιτίας ειδικών συνθηκών σ'αυτή την πανάρχαια τεχνική και κατασκεύασαν αγγεία πρώτης ανάγκης (μαγειρικά

161. Ο. π., 156.

σκεύη). Μήπως, τελικά, ο πηλός είναι ακάθατος επειδή ήταν δυσχερής η πρόσβαση σε μέρη όπου υπήρχε καλής ποιότητας χώμα; Μήπως τα αγγεία είναι χειροποίητα επειδή οι άνθρωποι, αποκλεισμένοι ή προφυλαγμένοι (π.χ. στο Εξαμίλιο), ήταν μακριά από τα οργανωμένα εργαστήρια, η παραγωγή και εμπορεία των οποίων είχε μειωθεί ή διακοπεί, και κατασκεύαζαν αγγεία με τον προσφορότερο πηλό, σε ανοικτή φωτιά και όχι σε κλειστό κλίβανο; Μήπως, εξαιτίας των γενικά δύσκολων συνθηκών στο Βυζάντιο του πρώιμου Μεσαίωνα, συνθηκών που δημιούργησαν πολλές αιτίες και όχι μόνον οι επιδρομές των βαρβάρων, ασθενέστερες πληθυσμιακές ομάδες χρησιμοποίησαν αυτή την τεχνική επειδή δεν είχαν, απλώς, τη δυνατότητα να προμηθεύονται τα ακριβότερα τροχήλατα μαγειρικά σκεύη για το είδος αυτό «πρώτης ανάγκης»; Μήπως όλες αυτές οι ανάγκες γέννησαν μια τεχνική που συμπίπτει με την τεχνική των επήλυδων, με την οποία συνδυάζεται και αλληλοσυμπληρώνεται έως ότου στα επόμενα χρόνια επιβάλλεται και υιοθετείται, από ένα μέρος τουλάχιστον του πληθυσμού, για τα μαγειρικά σκεύη;

Θεωρούμε ότι, κατά τη μελέτη της χειροποίητης κεραμικής της Πελοποννήσου, θα πρέπει πλέον να λαμβάνονται υπόψη τρεις πιθανές ερμηνείες:

1. Την πρώτη περίοδο της άφιξης των σλαβικών φύλων στην Πελοπόννησο, οι νεοαφιχθέντες συνεχίζουν να χρησιμοποιούν την καύση ως τρόπο ταφής (Ολυμπία), ενώ συγχρόνως ή αργότερα θάβονται κατά τον χριστιανικό τρόπο, έχοντας όμως ως κτέρισμα ένα χειροποίητο αγγείο (Κόρινθος, Μεσσήνη)¹⁶². Αυτά τα αγγεία αποτελούν δύο χωριστές ομάδες, που διακρίνονται από όλα τα υπόλοιπα ως προς τον τρόπο χρήσης τους.

2. Οι αβαροσλάβοι επιδρομείς εισάγουν τεχνικές ξένες προς τον πολιτιστικό περίγυρο των ανθρώπων που κατοικούσαν στα βυζαντινά εδάφη του 6ου και του 7ου αιώνα. Μετά την εγκατάστασή τους κατασκευάζουν επί τόπου κάποια αγγεία, χωρίς να αποκλείεται να χρησιμοποιούν εξαρχής ή σταδιακά και αγγεία των εντοπίων ή ότι οι εντόπιοι χρησιμοποιούν αγγεία των επήλυδων.

162. Είναι γνωστό ότι οι επήλυδες (Σλάβοι και άλλοι) χρησιμοποίησαν σχετικά νωρίς και την ταφή για να θάψουν τους νεκρούς τους· βλ. Zh. N. VYZHAROVA, *Slaviani i Prabŭlgari po dannii na nekropolite ot VI-XIV v. na teritoriata na Bŭlgaria*, Σόφια 1976. Πρβλ. VRYONIS, *Slavic Pottery*, 27-29.

3. Οι εντόπιοι βρίσκονται σε μεταβατική και δύσκολη περίοδο που χαρακτηρίζεται από την έκπτωση των λειτουργιών του άστεως και την επικράτηση απλούστερου τρόπου ζωής. Σε πολλές δραστηριότητές τους χρησιμοποιούν παράλληλα τις παλιές και τις απλουστευμένες τεχνικές. Διαπιστώνομε, δηλαδή, την προσαρμογή της υστερορωμαϊκής τεχνολογικής παράδοσης στις απλούστερες, πτωχότερες, θα λέγαμε, συνθήκες διαβίωσης των εντοπίων. Συνεπώς για την κατασκευή αγγείων πρώτης ανάγκης, όπως είναι τα μαγειρικά σκεύη, δανείζονται πολλά στοιχεία και συμπληρωματικές τεχνικές από τους νεοαφιχθέντες. Ίσως, μάλιστα, τα αγγεία αυτά χρησιμοποιούν κυρίως οι ασθενέστερες πληθυσμιακές ομάδες μιας περιοχής και η εύρεσή τους μαζί με τα καλής ποιότητας τροχήλατα να μην υποδηλώνει τίποτε, αλλά να υποδεικνύει το σύνολο των πληθυσμιακών ομάδων ενός τόπου.

Οι δύο τελευταίες ερμηνείες ενισχύονται από τη διαπίστωσή μας, ότι η χειροποίητη κεραμική της Πελοποννήσου παρουσιάζει περιορισμένη ποικιλία σχημάτων, πρόκειται δηλαδή για κεραμική μαγειρικών σκευών αποκλειστικά.

Ιδιαίτερα σημαντικό θεωρούμε, επίσης, ότι με εξαίρεση το Άργος, σε όλα τα μέρη της Πελοποννήσου, όπου βρέθηκε τα τελευταία χρόνια χειροποίητη κεραμική είτε δεν συνδέεται με στρώματα καταστροφής είτε οι αρχαιολόγοι που την δημοσιεύουν δεν θεωρούν ότι οι καταστροφές και ερημώσεις οικισμών οφείλονται στους Σλάβους. Η περίπτωση του Άργους πρέπει, σύμφωνα με τη γνώμη μας, να επανεξετασθεί, καθώς υπάρχουν προβλήματα στη χρονολόγηση και την ερμηνεία του υλικού. Τούτο σημαίνει ότι η μελέτη αποσυνδέεται σε μεγάλο βαθμό από τις επιδρομές, τις καταστροφές και τη συνεκδοχική χρονολόγηση των ευρημάτων. Επομένως, οι αβαροσλαβικές επιδρομές και οι πιθανές καταστροφές που προκάλεσαν δεν συνεπάγονται αναγκαστικά εύρεση χειροποίητης κεραμικής, όπως αντίθετα η εύρεση κάθε χειροποίητου όστρακου δεν παραπέμπει αυτομάτως σε επιδρομή, καταστροφή και εγκατάσταση Σλάβων. Η κεραμική της Σπάρτης και της Τίρυνθας, αλλά και του Εξαμιλίου, το βεβαιώνουν. Προς αυτή την κατεύθυνση είναι αποκαλυπτικά τα στοιχεία από την χειροποίητη κεραμική που ανευρίσκεται μαζί με τροχήλατη στα αρχαιολογικά στρώματα στα Κηπιά του Παγγαίου (χρονολογημένη από τον 7ο ως τον 9ο αιώνα) ή ακόμη από την χειροποίητη κεραμική που βρέθηκε στην Κύπρο (Κούριο, Αμαθούς) μαζί με πολύ καλής

ποιότητας τροχήλατη σε στρώματα των μέσων του 7ου και του 8ου αιώνα. Η κεραμική έχει αποδοθεί από τους ανασκαφείς στο σύνολο του πληθυσμού και, βεβαίως, δεν έχει συνδεθεί με Σλάβους. Όπως είναι απλουστευτικό να θεωρούμε τους Αβαροσλάβους υπεύθυνους για όλες τις καταστροφές ή τις ερημώσεις πόλεων και οικισμών που διαπιστώνονται¹⁶³, το ίδιο απλουστευτική είναι η σύνδεση της χειροποίητης κεραμικής με τις επιδρομές τους και τις καταστροφές που ενδεχομένως προκάλεσαν.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα παραπάνω θεωρούμε χρήσιμο να καθιερωθεί ο όρος «χειροποίητη κεραμική» για τον χαρακτηρισμό των ειδικών αυτών αγγείων —με εξαίρεση τις τεφροδόχους— που παρουσιάσαμε, καθώς αυτό είναι το κοινό τους χαρακτηριστικό και η ειδοποιός διαφορά τους από τα τροχήλατα. Εφόσον έχει διαπιστωθεί ότι η χειροποίητη κεραμική της Πελοποννήσου δεν μπορεί να αποδοθεί με βεβαιότητα σε Σλάβους, το επίθετο «σλαβικός» είναι παραπλανητικό, δημιουργεί παρανοήσεις και δεν βοηθεί την ελεύθερη προσέγγιση και τη μελέτη αυτής της κεραμικής.

Η χρονολόγηση της χειροποίητης κεραμικής και εκτός Πελοποννήσου αποτελεί ένα ακόμη σημείο με ιδιαίτερη δυσκολία. Δεν είναι τυχαία η σύγκριση, που έχουν κάνει αρκετοί αρχαιολόγοι, ανάμεσα στα χειροποίητα του 7ου αιώνα και τα αντίστοιχα μεσοελλαδικά ή φραγκικά αγγεία. Παρά τα ενθαρρυντικά μηνύματα από τις έρευνες του Gregory και του Sanders προς την κατεύθυνση μιας πιο ελεύθερης προσέγγισης του υλικού, οφείλουμε να επιστημόνουμε τους κινδύνους που κληροδότησε στην έρευνα η σύγκριση με τα χειροποίητα αγγεία της Κεντρικής Ευρώπης και των παραδουναβείων περιοχών του 6ου και του 7ου αιώνα. Καθώς ορισμένα χαρακτηριστικά είναι κοινά, δηλαδή το σχήμα, η διακόσμηση, η τεχνική και ο πηλός, η ομοιότητα και η σύγκριση δεν είναι δυνατόν να αποφευχθούν, χωρίς όμως αυτή η συγκριτική προσέγγιση να γίνεται χρονολογική τροχοπέδη. Πώς, όμως, μπορούμε να συγκρίνομε αγγεία, προϊόντα ομάδων οι οποίες εγκαθίστανται σε διαφορετικές περιοχές της νότιας Βαλκανικής και οι οποίες είναι γνωστό ότι επηρεάστηκαν πολιτισμικά από τα φύλα που ήδη κατοικούσαν σ' αυτές τις

163. Βλ. και όσα υποστηρίζει με αφορμή τους Φιλίππους ο Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Η ημέρα μετά την καταστροφή στους Φιλίππους, *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο»*, Αθήνα 1989, 710.

περιοχές; Πώς είναι, δηλαδή, δυνατόν χωρίς κάποιες επιφυλάξεις να συγκρίνομε αντικείμενα με τόση απόσταση μεταξύ τους στο χρόνο και στο χώρο¹⁶⁴, ένα χώρο, μάλιστα, από όπου πέρασαν και εγκαταστάθηκαν αυτή την περίοδο όχι μια αλλά πολλές πληθυσμιακές ομάδες; Το πρόβλημα αποδεικνύεται πολύ πιο σύνθετο. Τα αγγεία της Πελοποννήσου χρονολογούνται σε χρονική περίοδο (7ος-14ος αιώνας) ευρύτερη από αυτήν που υποψιάζονταν οι παλαιότεροι μελετητές. Επιπλέον, σύνδεσή τους με τις αβαροσλαβικές επιδρομές και η απόδοσή τους σε μία μόνο πληθυσμιακή ομάδα αμφισβητείται. Συνεπώς, δεν πρέπει στο εξής να περιοριζόμαστε ως προς τη χρονολόγησή τους στη σύγκρισή τους με αντίστοιχα αγγεία των περιοχών του Δούναβη. Άλλωστε, σημαντική βοήθεια για τη χρονολόγηση προσφέρει η τροχήλατη κεραμική, όταν ανευρίσκεται στα ίδια στρώματα με χειροποίητα αγγεία.

Γνωρίζομε όμως το κενό που παρουσιάζεται στις δημοσιεύσεις ανασκαφικού υλικού για τον 7ο και τον 8ο αιώνα¹⁶⁵, περίοδο την οποία ιστορικοί και αρχαιολόγοι αποκάλεσαν «σκοτεινούς χρόνους»¹⁶⁶, οι πρώτοι εξαιτίας της έλλειψης γραπτών πηγών, οι δεύτεροι εξαιτίας της έλλειψης αρχαιολογικών ευρημάτων. Εντούτοις, ανάμεσα στα πλούσια σε ευρήματα στρώματα του 6ου και σε εκείνα του 9ου-10ου αιώνα παρεμβάλλονται άλλα πτωχότερα μεν σε ευρήματα, πλούσια όμως σε πληροφορίες για τη ζωή των ανθρώπων αυτής της μεταβατικής εποχής. Η σπάνις των νομισμάτων εμποδίζει τους αρχαιολόγους να χρονολογήσουν με ακρίβεια τα στρώματα του 7ου και του 8ου αιώνα και έτσι η κεραμική των στρωμάτων αυτών χρονολο-

164. Την έκφραση αυτή χρησιμοποιεί ο BARATTE, *Les témoignages archéologiques de la présence slave au sud du Danube, Villes et peuplement*, 380.

165. Την έλλειψη αυτή διαπιστώνουν ο SODINI, *Contribution*, 179 και ο RUSSELL, *Transformations*, 139-140. Ορισμένες δημοσιεύσεις, όπως του Hayes για την κεραμική από τον Άγιο Πολύευκτο (Sarachane), για την κεραμική του 7ου-9ου αιώνα από την Κύπρο, του Sanders από τη Σπάρτη, και άλλες που ετοιμάζονται, όπως επανεξέταση της κεραμικής της Κορίνθου (Sanders), από την Ψείρα της Κρήτης (Πούλου), τη Μήλο (Sanders) καλύπτουν κάπως αυτό το κενό. Βλ. J. W. HAYES, *Excavations at Sarachane in Istanbul II. The Pottery*, Princeton 1992· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Problèmes de la céramique des VIIe-IXe siècles à Salamine et à Chypre, Salamine de Chypre. Histoire et Archéologie*, Παρίσι 1980, 375-380· ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΙΜΗΤΡΙΟΥ, *Le monastère byzantin de Pseira-Crète* (βλ. πιο πάνω σημ. 33), πίν. 159, α,β.

166. RUSSELL, *Transformations*, 137-138.

γείται συνήθως τον 6ο ή τον 9ο και 10ο αιώνα. Τα αγγεία, δηλαδή, που ως προς το σχήμα και την τεχνική αποτελούν συνέχεια των κεραμικών του 6ου αιώνα (ορισμένοι τύποι αμφορέων και *terra sigillata*), χρονολογούνται το αργότερο ως τις αρχές του 7ου αιώνα. Η εφυαλωμένη κεραμική ή όσα σκεύη μοιάζουν ως προς το σχήμα με εκείνα της μεσοβυζαντινής κεραμικής αποδίδονται με σχετική ευκολία σ' αυτή την περίοδο. Έτσι, ο 7ος και ο 8ος αιώνας παρουσιάζουν την παράδοξη εικόνα να μην αντιπροσωπεύονται καθόλου ή από ελάχιστα κεραμικά ευρήματα. Η κεραμική, όμως, δεν είναι ούτε νόμισμα, ούτε μεταλλικό αντικείμενο, ούτε μνημείο. Κατασκευάζεται σχετικά εύκολα και συνδέεται αναπόσπαστα με την καθημερινότητα των ανθρώπων. Είναι γνωστό, πλέον, ότι παρά τις μεγάλες και σημαντικές αλλαγές που σημειώθηκαν στις πόλεις κατά το τέλος της πρωτοβυζαντινής εποχής, οι αστικές δραστηριότητες και ο πληθυσμός ελαττώνονται μεν αλλά δεν εκλείπουν¹⁶⁷. Τα περισσότερα αστικά κέντρα δεν ερημώνονται· μειώνεται η έκτασή τους και αλλάζει ο τρόπος ζωής των κατοίκων τους, οι οποίοι αναγκάζονται (κατά περίπτωση, όχι όλοι και όχι για πάντα) να μετακινηθούν λόγω επιδρομών και φυσικών καταστροφών. Εκλείπουν, δηλαδή, οι συνθήκες εκείνες που είχαν συμβάλει ώστε η ζωή να οργανωθεί με συγκεκριμένο τρόπο στα πλαίσια του άστεως κατά την ύστερη αρχαιότητα. Τα φαινόμενα που παρατηρούνται κατά τη μεταβατική αυτή εποχή είναι σύνθετα· συνεπώς πρέπει να ερμηνεύονται με διαφορετικό κατά περίπτωση τρόπο και όχι με απλουστεύσεις καθολικής εφαρμογής¹⁶⁸. Η δημοσίευση της κεραμικής της ίδιας αυτής εποχής θα βοηθούσε σημαντικά στην κατανόηση και την ερμηνεία όχι τόσο των ιστορικών γεγονότων, όσο των συνθηκών επιβίωσης και διαβίωσης του βυζαντινού ανθρώπου τον 7ο και τον 8ο αιώνα.

Επανερχόμενοι στη χειροποίητη κεραμική της Πελοποννήσου, παρατηρούμε ότι η μοναδική αναμφισβήτητη μαρτυρία για τη σλαβική παρουσία είναι τα ταφικά αγγεία της Ολυμπίας, γεγονός που είχε διαπιστώσει ήδη δεκαπέντε χρόνια πριν ο Ρορονιό. Είναι πιθανό κάποια από τα υπόλοιπα αγγεία να κατασκευάστηκαν από Σλάβους ή ορισμένες πόρτες να ανήκουν σε επήλυδες από τις περιοχές του Δούναβη. Τούτο όμως δεν αποτελεί παρά

167. Ο. π., 140-142.

168. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει και ο ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, ό. π., 710.

ενδείξεις για τη δραστηριότητα αυτής της πληθυσμιακής ομάδας σε βυζαντινά εδάφη και δεν στοιχειοθετούν την επικράτησή της επάνω στο γηγενές στοιχείο. Προς αυτή την κατεύθυνση θα πρέπει να στραφούμε για να ερμηνεύσουμε την ταυτόχρονη παρουσία χειροποίητων και τροχήλατων αγγείων ή, ακόμη, την παρουσία του χειροποίητου αγγείου «ξένου» προς τη βυζαντινή κεραμική ως κτερίσματος στο νεκρό στρατιώτη που τάφηκε στην Κόρινθο με χριστιανικό τρόπο, με όλο τον οπλισμό του κατά τη «βαρβαρική» συνήθεια, έχοντας όμως ως κτερίσμα βυζαντινό ξίφος και βυζαντινή πόρπη. Ή, επανερχόμενοι στο εύρημα που στάθηκε αφορμή αυτής της μελέτης, μέσα από το ίδιο πρίσμα θα πρέπει να δούμε το χειροποίητο αγγείο, που ως κτερίσμα βρέθηκε μαζί με μια βυζαντινή πόρπη σε τάφο του χριστιανικού νεκροταφείου της Μεσσήνης.

III. Η ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

1. Αρχαιολογικά τεκμήρια υπό το φως του Χρονικού της Μονεμβασίας: μια υπόθεση εργασίας

Η εξέταση της χειροποίητης κεραμικής της Πελοποννήσου και τα συμπεράσματα που συνάγονται από τις νέες ερμηνείες των αρχαιολογικών δεδομένων πιστεύουμε ότι προφυλάσσουν στο εξής από τη διατύπωση απόψεων σχετικά με την «εθνική» ταυτότητα ορισμένων αντικειμένων και εσπευσμένες χρονολογήσεις. Σε άλλη εργασία¹⁶⁹ παρουσιάζομε διεξοδικά τα προβλήματα που κατά τα τριάντα τελευταία χρόνια ανεφύησαν από τη μελέτη των πορπών και της χειροποίητης κεραμικής παρά την πολλά υποσχόμενη στην δεκαετία του '50 συνεργασία της ιστορίας με την αρχαιολογία¹⁷⁰.

Στην εργασία εκείνη εξετάζεται αναλυτικά η διαπλοκή των εξαρτήσεων και παρεξηγήσεων σε μια σειρά εργασιών και διαπιστώνεται η εμμονή σε ορισμένες πρόσφορες ιστοριογραφικές θέσεις. Καταδεικνύεται μάλιστα ότι σε πολλές μελέτες προείχε η επείγουσα αναζήτηση μιας σχετικώς ακριβούς ή και συγκεκριμένης χρονολόγησης ορισμένων αρχαιολογικών ευρημάτων, όπως πορπών και κεραμικής, δύσκολα χρονολογούμενων, και η μελέτη των ίδιων των ευρημάτων είχε δευτερεύουσα σημασία. Διαπιστώνεται επίσης ότι σε πολλές εργασίες έγινε προσπάθεια να αποδοθεί μια ειδική εθνική ταυτότητα σε κατηγορία ευρημάτων (πόρπες, ταφές, κεραμική, κτήρια), ώστε τα ευρήματα να χρησιμοποιηθούν για μια μονόπλευρη ιστορική ερμηνεία. Αυτή ακριβώς η νοοτροπία οδήγησε, όπως είδαμε παραπάνω, στην χρονολόγηση

169. Για λόγους συντομίας και ισορροπίας του θέματος που κυρίως εξετάζεται εδώ, η μελέτη αυτή αποτελεί ανεξάρτητο άρθρο: Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Η χειροποίητη κεραμική ανάμεσα στην Ιστορία και την Αρχαιολογία, *Βυζαντιακά* 17, 1997, 285-330.

170. A. BON, Le problème slave dans le Péloponnèse à la lumière de l'archéologie, *Actes du VIIe Congrès des études byzantines (=Byzantion* 20, 1940), 13-20 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Péloponnèse*, 49-55.

στα 585 της προβληματικής χειροποίητης κεραμικής από το Άργος, αλλά και σε λεκτικές παρερμηνείες ή στρωματογραφικές εικασίες. Έτσι, μια απλή υπόθεση για κατασκήνωση Σλάβων στις Θέρμες του Άργους ή εικασίες καύσεων στην Τίρυνθα σε εργασίες, που ακολούθησαν, μεταμορφώθηκαν σε μόνιμες εγκαταστάσεις και σε τεκμήρια καύσης νεκρών. Μια απλή αναφορά του Γιαλούρη σε ανώτατα στρώματα και σλαβικές ταφές (είναι η μόνη ταύτιση που κάνει) οδήγησε την Davidson-Weinberg (1974) να χρονολογήσει τα ευρήματα της Κορίνθου και της Ολυμπίας στα τέλη του 6ου ή τις αρχές 7ου αιώνα. Ο Vryonis μελετώντας με τη σειρά του τα χειροποίητα αγγεία της Ολυμπίας οδηγείται με σιγουριά στο 585 και στην απόλυτη αποδοχή των πληροφοριών του *Χρονικού της Μονεμβασίας*, βασιζόμενος στις τυπολογικές και εν μέρει χρονολογικές παρατηρήσεις των Vyzharova, Dončeva-Petkova, αλλά κυρίως των Yappopoulos και Aupert.

Αν όμως τα ευρήματα από την ταφή της Κορίνθου και η χειροποίητη κεραμική του Άργους, που είναι ως ένα βαθμό υπεύθυνα για αυτές τις πρώιμες χρονολογήσεις, ανήκουν στον 7ο αιώνα, τότε πρέπει ίσως να λάβομε σοβαρά υπόψη μας και την παλαιότερη χρονολόγηση από τον Nestor των αγγείων της Ολυμπίας στα τέλη του 7ου αιώνα. Εξάλλου, τόσο οι Vyzharova και Dončeva-Petkova, τις οποίες ακολουθεί ο Βρικώνης, όσο και ο ίδιος σε κάποιες του αποστροφές δεν αποκλείουν στην πρώιμη χρονολόγηση της κεραμικής αυτής να περιλαμβάνεται και ο 7ος αιώνας, μολονότι η εντύπωση που προκάλεσε η χρονολόγηση της χειροποίητης, «σλαβικής» κεραμικής στα 585 και η συνεπαγόμενη ιστοριογραφική καταξίωση του *Χρονικού* αποδεικνύεται πολύ ισχυρότερη¹⁷¹. Πρέπει ίσως και πάλι να υπογραμμισθεί, ότι στην Ολυμπία έχουν βρεθεί και νομίσματα του 7ου αιώνα (αν αυτό κάτι μπορεί ακόμη να σημαίνει) και ότι τα ανώτατα στρώματα της ανασκαφής του Γιαλούρη, σε μια προβληματική κατά τα άλλα στρωματογραφία ποτάμιων επιχώσεων, ανήκουν πιθανότατα στους χρόνους μετά τον 6ο αιώνα, οπότε ο φτωχός πρωτοβυζαντινός οικισμός συνεχίζει να επιβιώνει¹⁷². Κατά τον ίδιο

171. VYZHAROVA, *Slaviani i Prabŭlgari* και VRYONIS, *Slavic Pottery*, 28 και 33.

172. Ενώ ο VRYONIS, *Balkan Studies* 22, 1981, 431 αναφέρει το νόμισμα του Φωκά ακολούθως στο VRYONIS, *Slavic Pottery*, 33, περιορίζεται στο θησαυρό δίνο-ντας έμφαση στην απόκρυψη και δηλώνοντας ότι: «no coin after Justinian I (527-565) is present». Βλ. εντούτοις V. ΡΟΡΟΝΙĆ, *Aux origines de la slavisation*, 234-235 και P.

τρόπο επιβιώνουν μετά το 585 η Κόρινθος, ο Ακροκόρινθος, το Άργος, η Πάτρα¹⁷³ και, όπως τείνει να καταδείξει η πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα, η πλησιόχωρος της Ολυμπίας Μεσσήνη. Συνεπώς η προβληματική χρονολόγηση της κεραμικής του Άργους, που τόσο ενθάρρυνε τον Βρυώνη (το ομολογεί εξάλλου) στην χρονολόγηση και των ταφών της Ολυμπίας γύρω στα 585, δεν φαίνεται να αποτελεί μια πολύ χρήσιμη ένδειξη για την πρώιμη χρονολόγηση της κεραμικής της Ολυμπίας και στην ιστορική καταξίωση του *Χρονικού της Μονεμβασίας*¹⁷⁴.

Ας υποθεθεί όμως ότι συμφωνούμε με τον Yappopoulos και τον Auerpelt και κατ' επέκταση με τον Vryonis και ας υποθεθεί ότι δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν τα ευρήματα του τάφου 31B της Μεσσήνης. Τούτο σημαίνει ότι με τη σειρά μας θα μπορούσαμε, ελλείψει άλλων ενδείξεων, να ερμηνεύσουμε κεραμική, πόρπες, νομίσματα από την δυτική Πελοπόννησο και εν προκειμένω από την Μεσσήνη υπό το φως του *Χρονικού της Μονεμβασίας*. Θα έπρεπε συνεπώς να δεχθούμε μια πρώιμη χρονολογία όπως το 585 ως αφητηρία και για αντίστοιχα ευρήματα από το «μη καθαρεύον» δυτικό μέρος της Πελοποννήσου. Θα μπορούσαμε επίσης να δεχθούμε ως συμπληρωματικά στοιχεία ό,τι έχει προταθεί για μετακινήσεις πληθυσμών με βάση το τοπωνυμικό, αλλά και όποια βοήθεια προσφέρουν σε μια τέτοια υπόθεση εργασίας οι προβληματικοί επισκοπικοί κατάλογοι και κάποια μεταγενέστερα σχόλια.

Με αυτά τα δεδομένα και μάλιστα με την διευκόλυνση που μας παρέχουν οι χρονολογήσεις, που έχουν προταθεί για τα ευρήματα από άλλες ανασκαφές π.χ. του Άργους και της Ολυμπίας, θα μπορούσαμε να σκιαγραφήσουμε

FRANKE, *Elische Münzen und Olympia, 'Αρχαία 'Αχαΐα και 'Ηλεία*, καθώς και Christa SCHAUER, *Μήτρες λύχνων πρωτοχριστιανικής εποχής από την Ολυμπία, 'Αρχαία 'Αχαΐα και 'Ηλεία*, 374 σημ. 2 και 376. Βλ. επίσης T. VÖLLING, *Byzantinische Kleinfunde aus Olympia, Μουσικός 'Ανήρ. Τιμητικός τόμος στον Max Wegner*, Βόννη 1992, 497-498 σημ. 47 και Αφέντρα Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, *'Η 'Ολυμπία κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, Πρακτικά του 'Ηλειακού πνευματικού Συμποσίου 1993 (= Πελοποννησιακά, Παράρτημα 21)*, Αθήνα 1994, 266 σημ. 27, 271-273 σημ. 49 και 53.

173. Για την Πάτρα κατά τις αβαροσλαβικές επιδρομές, βλ. Αφέντρα Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, *Η πόλη των Πατρών κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, 'Αρχαία 'Αχαΐα και 'Ηλεία*, 264.

174. Πρβλ. VRYONIS, *Slavic Pottery*, 33.

μια υποθετική μείζονα περιοχή της Μεσσήνης στα τέλη του 6ου αιώνα, κατά την εποχή δηλαδή της θεωρουμένης πρώιμης σλαβικής διείσδυσης και εγκατάστασης, αλλά και εκδίωξης του εντοπίου πληθυσμού. Συνεπώς, η τρέχουσα ερμηνεία των πηγών, η μονομερής χρησιμοποίηση αρχαιολογικών ευρημάτων και θησαυρών και το τοπωνυμικό θα ενίσχυαν ή θα επαλήθευαν ακόμη και για τα τέλη του 6ου αιώνα ό,τι δηλώνει σχόλιο του 10ου αιώνα για την δυτική Πελοπόννησο, δηλαδή ότι *ἅπαντα γὰρ ταῦτα Σκύθαι νέμονται*¹⁷⁵.

Ένα σχόλιο λοιπόν και ένα Χρονικό του 10ου αιώνα έρχονται αρωγοί στον αρχαιολογικό λόγο και προσφέρονται ως λαλίστατοι ερμηνευτές, ελλείψει άλλων τεκμηρίων, στην πολύπλοκη πραγματικότητα του τέλους του 6ου και του 7ου αιώνα. Όμως, με αυτή την προσέγγιση εκμηδενίζεται η αυτοτέλεια της αρχαιολογικής μαρτυρίας. Όπως θα δούμε παρακάτω, ολόκληρη η περιοχή της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου γύρω στα 585 προσφέρεται σε ερμηνείες που αποδέχονται την απόλυτη σκυθική επικράτηση, όπως αυτή καταγράφεται σε κείμενα του 10ου αιώνα. Ακολουθώντας μάλιστα τη λογική του Υαμπορούλος και τις εφαρμογές της στα ευρήματα από τον Aupert και τον Nryonis καταλήγουμε σε συμπεράσματα που ικανοποιούν περισσότερο την αποδεικτική λογική μιας υπόθεσης παρά την ιστορική αλήθεια. Ιδού ένα απολύτως αληθοφανές σενάριο, με αρχαιολογική υποστήριξη τα ευρήματα του τάφου 31B, για την κατάκτηση της Δυτικής Πελοποννήσου από τους Αβαροσλάβους γύρω στο 585/586:

α) Σύμφωνα με τον Υαμπορούλος, το Άργος συνδέεται άμεσα με την τύχη της Κορίνθου. Κάτι αντίστοιχο θα μπορούσε να υποστηριχθεί τηρουμένων των αναλογιών και για την σχέση της Ολυμπίας με την Μεσσήνη. Η κοινή μοίρα των οικισμών και μνημείων της ευρύτερης περιοχής ανιχνεύεται ακόμη παλαιότερα, ενδεχομένως κατά την επιδρομή των Βησιγόθων (βλ. κεφ. Ι) και εξαιτίας των σεισμών του 550/551. Ο Πάλλας συνδέει την πρώτη φάση της βασιλικής της Αγίας Κυριακής στα Φιλιατρά, πολύ κοντά στη Μεσσήνη, με τις βασιλικές του Λεχαίου, της Αλίκας του Άργους και κυρίως

175. *Nyn de oudé dnomá esti Pissatōn kai Kawkōnon kai Pyliōn: ἅπαντα γὰρ ταῦτα Σκύθαι νέμονται*: C. MÜLLER, *Geographii graeci minores* II, 583.21. Βλ. και την χρήση του χωρίου από τον Sp. VRYONIS, The evolution of Slavic society and the Slavic invasions in Greece: The first major Slavic attack on Thessaloniki A.D. 597, *Hesperia* 50, 1981, 380 σημ. 9.

με την βασιλική της Ολυμπίας. Πιστεύει, μάλιστα, ότι η ιστορία του ναού της Αγίας Κυριακής συμπίπτει με την ιστορία της βασιλικής της Ολυμπίας, συνεπώς και οι δύο καταστράφηκαν από τους σεισμούς του 550/551. Η δεύτερη φάση της βασιλικής των Φιλιατρών χαρακτηρίζεται από πρόχειρες ανακαινίσεις αμέσως μετά τους σεισμούς με χρησιμοποίηση υλικού της πρώτης φάσης¹⁷⁶. Ορισμένες από τις καταστροφές που παρατηρούνται στην πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, οι δύο θησαυροί της εποχής του Ιουστινιανού (;) (βλ. παραπάνω κεφ. I, Αγορά και Αρκαδική πύλη) και οι ανακατασκευές στον χριστιανικό οικισμό με τη χρησιμοποίηση θραυσμάτων παλαιοχριστιανικού υλικού θα μπορούσαν να συμπίπτουν με την ιστορία των δύο αυτών βασιλικών.

β) Ο Vryonis χρησιμοποιεί μόνο ένα θησαυρό από την Ολυμπία, με χρόνο απόκρυψης το 565, για να χρονολογήσει τα «σλαβικά» αγγεία ως πρώιμα και να τα συνδέσει με αυτά του Άργους. Όμως, στην ίδια την Ολυμπία και στην Αρχαία Ήλιδα βρέθηκαν θησαυροί με χρόνο απόκρυψης το 578 και μεμονωμένα νομίσματα που φθάνουν ως τα χρόνια του Ηρακλείου¹⁷⁷. Επίσης οι δύο θησαυροί της Μεσσήνης, που χρονολογούνται προσωρινά από τους ανασκαφείς (βλ. παραπάνω κεφ. I Αγορά, Αρκαδική πύλη) κατά την εποχή του Ιουστινιανού, αλλά και τα νομίσματα εκ περισυλλογής του Ιουστίνου Β' (570/71) και το δεκαννούμιο του 6ου-7ου αιώνα μας οδηγούν στα ίδια κρίσιμα χρόνια¹⁷⁸. Σύμφωνα με τον Πάλλα, εξάλλου, η δεύτερη φάση ανακατασκευής της βασιλικής των Φιλιατρών μπορεί να χρονολογηθεί με βάση την απόκρυψη στο νότιο κλίτος του ναού, πιθανόν μετά το 583, ενός θησαυρού χαλκών νομισμάτων, που κατατάσσονται κατά έτη από τον Ιουστινιανό Α' μέχρι τα πρώτα χρόνια του Μαυρικίου (582/3). Η εγκατάλειψη της βασιλικής χρονολογείται από τον Πάλλα στα τέλη του 6ου ή στις αρχές 7ου αιώνα¹⁷⁹.

176. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, 'Ανασκαφή εις Φιλιατρά τῆς Τριφυλίας, *ΠΑΕ* 1960, 177-194.

177. VRYONIS, *Slavic Pottery*, 32-33 και Άννα ΑΒΡΑΜΕΑ, Νομισματικοί «θησαυροί» καί μεμονωμένα νομίσματα από τήν Πελοπόννησο (στ-ζ αι.), *Σύμμεικτα* 5, 1983, 66-68 (αφ. 32-36) και 85-86.

178. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1989 (1992), 115 και 119, 121-122 (νομίσματα).

179. ΠΑΛΛΑΣ, 'Ανασκαφή εις Φιλιατρά, 177-194 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Données nouvelles sur quelques boucles et fibules considérées comme avars et slaves et sur Corinthe entre le VIe et le IXe s.*, *Byzantinobulgarica* 7, 1981, 295 σημ.1.

Οι θησαυροί, λοιπόν, της Μεσσήνης και ο θησαυρός των Φιλιατρών, η απόκρυψη του οποίου προσεγγίζει το έτος 585, οπότε χρονολογούνται τα ευρήματα του Άργους, θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν στον Νγγοπίς και στον Αυρετ για να χρονολογήσουν ό,τι χειροποίητο προέρχεται από την Μεσσήνη, Ολυμπία και Κόρινθο μέσω της κεραμικής του 585 από το Άργος. Προς αυτή την κατεύθυνση θα μπορούσε να οδηγήσει το αγγείο-κτέρισμα του τάφου 31B της Μεσσήνης, που μοιάζει τόσο με το αγγείο της Κορίνθου. Ο Αυρετ πιστεύει ότι το χειροποίητο αγγείο της Κορίνθου έχει εισαχθεί από τους Αβαροσλάβους το 585. Προς αυτή την κατεύθυνση θα μπορούσε να τον οδηγήσει και το χειροποίητο αγγείο-κτέρισμα του τάφου 31B της Μεσσήνης, που μοιάζει με το αγγείο της Κορίνθου. Επιπλέον, καθώς σύμφωνα με τον Νγγοπίς το έτος 585 βοηθεί στην χρονολόγηση και των ευρημάτων της Ολυμπίας, τότε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι και ο θησαυρός της Αγίας Κυριακής Φιλιατρών που αποκρύφθηκε μετά το 583 εξαιτίας των Αβαροσλαβικών επιδρομών θα μπορούσε να χρονολογήσει το αγγείο της Μεσσήνης που είναι ακριβώς όμοιο με αυτό της Κορίνθου.

Συμπέρασμα: μετά το 585 οι Αβαροσλάβοι εγκαθίστανται στην νοτιοδυτική Πελοπόννησο, κυρίως μεταξύ της Ολυμπίας και της Μεσσήνης. Χειροποίητη κεραμική και μάλιστα το αγγείο του τάφου 31B της Μεσσήνης ανήκει στους Αβαροσλάβους επιδρομείς και πιθανώς εισήχθη το 585 όπως αυτό της Κορίνθου. Όπως, όμως, διαπιστώσαμε παραπάνω (κεφ. II) παρά τους συλλογισμούς που στηρίζονται στο έτος απόκρυψης θησαυρών ή στις ομοιότητες των κεραμικών ευρημάτων, το προτεινόμενο σενάριο καταρρέει, εφόσον οι ταφές Κορίνθου και Μεσσήνης, τα αγγεία της Ολυμπίας, ακόμη και αυτή η κεραμική του Άργους χρονολογούνται τελικά στον 7ο αιώνα.

γ) Και άλλα στοιχεία μπορούν να προσφέρουν την βοήθειά τους σε αυτήν την υπόθεση εργασίας. Αν συνεχίσουμε, λοιπόν, την υπόθεση του Γιαννοπούλου (συμφωνώντας μαζί του ότι οι Σλάβοι στράφηκαν μετά το 586 δυτικά της Κορίνθου, καθώς οι Βυζαντινοί ενδιαφέρονταν κυρίως για τον Ακροκόρινθο και είχαν χάσει εντελώς τον έλεγχο της δυτικής Πελοποννήσου)¹⁸⁰ και αν εφαρμόσουμε στην χειροποίητη κεραμική της δυτικής

180. «tandis que l'Ouest du Péloponnèse leur avait complètement échappé» ή «l'Ouest du Péloponnèse paraissait pour l'instant irrécupérable»: YANNOPOULOS, Pénétration, 357 και 368.

Πελοποννήσου τη χρονολόγηση του Aurept τότε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε τα εξής:

- οι κάτοικοι της δυτικής Πελοποννήσου εγκαταλείπουν τους οικισμούς και αποκρύπτουν τα νομίσματά τους (Πάτρα μετά το 582, Φιλιατρά μετά το 583, Πριόλιθος Καλαβρύτων μετά το 584, Κλειτορία επίσης μετά το 584)¹⁸¹,

- οι Σλάβοι εγκαθίστανται και θάβονται στην Ολυμπία και στη Μεσσήνη, ενώ πολλοί από τους εντοπίους μετακινούνται, όπως οι Πατρείς στο Ρήγιο της Καλαβρίας και άλλοι σε νησίδες-καταφύγια.

- είναι επίσης λογικό να υποθέσουμε ότι όσα αναφέρει το *Χρονικό της Μονεμβασίας* σχετικά με τις μετακινήσεις πληθυσμών από το βορειοανατολικό και νότιο μέρος της Πελοποννήσου, συνέβησαν και στο δυτικό μέρος. Όμως, το *Χρονικό* δεν ασχολείται με τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο, την οποία θεωρεί ότι είχε παραδοθεί στους Σλάβους· αντίθετα επικεντρώνεται στην τύχη της Πάτρας, καθώς ο συντάκτης ενδιαφέρεται κυρίως να προβάλει ό,τι εξυπηρετεί τις επισκοπικές σκοπιμότητες της πόλεως του αποστόλου Ανδρέα.

Παρά τη σιωπή του *Χρονικού* θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε στην υπόθεσή μας όσες μετακινήσεις πληθυσμών της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου έχουν κατά καιρούς θεωρηθεί ότι ακολούθησαν την αβαροσλαβική κάθοδο.

Η νήσος Πρώτη σχεδόν απέναντι από τα Φιλιατρά και την Μεσσήνη της ενδοχώρας και λίγο πιο κάτω από την Κυπαρισσία θα μπορούσε ως καταφύγιο να είχε δεχθεί πληθυσμούς, όπως επίσης το Ναυαρίνο. Πράγματι, αν και δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία ώστε να θεωρήσουμε ότι το Ναυαρίνο υπήρξε καταφύγιο των κατοίκων της Πύλου¹⁸², η Πρώτη είναι αντιθέτως γνωστό καταφύγιο ναυτιλλομένων από τους αρχαίους και πρωτοχριστιανι-

181. Για το θησαυρό των Πατρών βλ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Η πόλη των Πατρών κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, 263. Για τους υπολοίπους βλ. ΑΒΡΑΜΕΑ, Νομισματικοί «θησαυροί». Βλ. επίσης τα σχόλια του P. LEMERLE, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et les pénétrations des Slaves dans les Balkans*, II. *Commentaire*, Παρίσι 1981, 183 σημ. 281 bis.

182. S. HOOD, An Aspect of the Slav Invasions of Greece in the Early Byzantine Period, *Sbornik Narodniho Muzea v Praze*, Ser. A 20, 1966, 165-171. Βλ. και G. L. HUXLEY, The Second Dark Age of the Peloponnese, *Λακωνικά Σπουδαί* 3, 1977, 91. Πρβλ. A. G. C. SAVVIDES, On Pylos-Navarino-Zonklon in the Byzantine period (late

κούς χρόνους. Στο νησί αυτό μάλιστα έχουν βρεθεί τρία χρυσά νομίσματα της συμβασιλείας Μαυρικίου και Τιβερίου με χρονολογία κοπής τό 588-602¹⁸³.

δ) Στα χρόνια της αβαροσλαβικής καθόδου υποτίθεται ότι οι κάτοικοι της ενδοχώρας μετακινούνται προς τις ακτές, ό,τι δηλαδή σύμφωνα με το *Χρονικό* συνέβη στη νοτιοανατολική Πελοπόννησο. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται κυρίως στην ομωνυμία ορισμένων παράκτιων οικισμών, όπως της μεσσηνιακής Μαντινείας και της Αρκαδιάς (=Κυπαρισσίας), με πόλεις και περιοχές της ενδοχώρας¹⁸⁴. Επίσης η μετοίκηση των κατοίκων από την παλαιά Κορώνη στην οχυρή ακρόπολη της Ασίνης εξαιτίας των Αβαροσλάβων και η εμφάνιση της μεσοβυζαντινής Κορώνης έχει προκαλέσει διάφορες υποθέσεις που δανείζονται αφηγηματικά στοιχεία από την εξιστόρηση του *Χρονικού* για την ίδρυση της Μονεμβασίας¹⁸⁵.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει για μας η περίπτωση της πόλης Αγχίαλος/Μεσίνη της Θράκης, για την οποία το *Χρονικό της Μονεμβασίας* αναφέρει ότι κατελήφθη από τους Αβαροσλάβους: Ἀγχίαλον, τὴν νῦν

6th-early 13th centuries), *Βυζαντινά* 16, 1992, 337-338 (ανατ. Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Βυζαντινή προσωπογραφία, τοπική ιστορία και βυζαντινοτουρκικές σχέσεις*, Αθήνα 1994, 81-84).

183. Σ. ΛΥΡΙΤΖΗΣ, *Ἱστορία καὶ ἀρχαιολογία τῆς μεσσηνιακῆς νήσου Πρώτης, Πλάτων* 25, 1973, 88-119 και 116 (νομίσματα).

184. Βλ. βιβλιογραφία για τις ετυμολογίες και τις υποθετικές μετακινήσεις στο ΒΟΝ, *Péloropnèse*, 61 σημ.1, και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *La Morée franque*, Παρίσι 1969, 412, 416, 457-458, καθώς και ΒΟΥΛΑ ΚΟΝΤΗ, Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία τῆς Ἀρκαδίας, *Σύμμεικτα* 6, 1985, 93 και 198· Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Κυπαρισσίας ὀνοματολογικά Α΄. Κυπαρισσία - Ἀρκαδία - Ἀρκαδιά, *Πρακτικά Β΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν*, Αθήνα 1984, Πελοποννησιακά. Παράρτημα 9, 269 κ. ε.

185. Ο Ε. CURTIUS, *Der Peloponnesos. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel*, II, Gotha 1852, 168 προτείνει ως εποχή εγκατάλειψης της Κορώνης τον 8ο αιώνα. Άλλοι έχουν προτείνει τον 5ο και τον 9ο αιώνα, ωστόσο η προσφυγή των κατοίκων της περιοχής σε οχυρές θέσεις, όπως η Ασίνη, κατά την περίοδο των σλαβικών και των αραβικών επιδρομών φαίνεται πιθανότερη· βλ. ΒΟΝ, *Péloropnèse*, 23 και χάρτης 40-41· Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Ἀσίνης Ἐπισκοπή, *ΘΗΕ* 3, στλ. 374· Ν. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, *Παυσανίου Ἑλλάδος περιήγησις. Βιβλία 4 καὶ 5 Μεσσηνιακά καὶ Ἡλιακά*, Αθήνα 1979, 157-161 και μάλιστα σημ. 1· Φ. ΛΙΓΣΑΣ, *Κορώνη, ἡ προσωπογραφία μιᾶς πολιτείας*, Αθήνα 1983, 195-205.

*Μεσίνην τῆς Μακεδονίας*¹⁸⁶. Πρόκειται βεβαίως για την μεσοβυζαντινή ονομασία (νῦν *Μεσίνην*) ὄχι τῆς Αγγιάλου ἀλλὰ τῶν Δριζιπάρων τῆς Θράκης. Ἡ ὁμωνυμία, ἐκτός ἀπὸ τὴν σύγχυση ποὺ εἶχε προκαλέσει παλαιότερα ἀνάμεσα στὴν θρακικὴ ἐπισκοπὴ καὶ ἐκείνην τῆς Πελοποννήσου, δημιουργήσε καὶ υποθέσεις γιὰ μετεγκατάσταση Μεσσηνίων στὴ Θράκη μετὰ τὴν αβαροσλαβικὴ κάθοδο ἢ μετὰ τὸν μεγάλο λοιμὸ τοῦ 8οῦ αἰῶνα¹⁸⁷.

ε) Τα σλαβογενῆ ἢ θεωρούμενα σλαβικά τοπωνύμια θὰ μποροῦσαν νὰ προσφέρουν τὶς τελευταῖες ἀποδείξεις γιὰ τὴ σλαβικὴ «λαίλαπα» καὶ τὴν ἐκδίωξη τῶν γηγενῶν ἀπὸ τὶς ἐστίες τους. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἀποτελοῦν ἐκεῖνα τὰ τοπωνύμια ποὺ ἔχουν ἀμφιλεγόμενὴ καταγωγή, ὅπως Μορέας, Βουλκάνο, ἀλλὰ καὶ Αβαρίνος. Τὸ ὄνομα Αβαρίνο-Ναβαρίνο, ἄλλωστε, συνδέθηκε ἐτυμολογικά με τοὺς Αβάρους¹⁸⁸.

186. *Χρονικόν Μονεμβασίας*, ἐκδ. P. LEMERLE, La Chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire, *REB* 21, 1963, 9 στ. 26-28 καὶ ἐκδ. I. ΔΥΪΣΕΒ, *Cronaca di Monemvasia*, Παλέρμο 1976, 8 στ. 70-71 καὶ σ. 9 σημ. 26. Βλ. ὅμως καὶ τὶς σχετικὲς παρατηρήσεις τοῦ J. KODER, Arethas von Kaisareia und die sogenannte Chronik von Monembasia, *JÖB* 25, 1976, 77 καὶ τοῦ I. ΔΥΪΣΕΒ, Some Remarks on the Chronicle of Monemvasia, *Charanis Studies* 1980, 54.

187. Γιὰ τὴν σύγχυση βλ. BON, *Péloponnèse*, 104 σημ. 3, 113 σημ. 1. Γιὰ τὶς υποθέσεις γιὰ μετεγκατάσταση στὸν 8ο αἰῶνα, βλ. ΜΑΜΩΝΗ, Ἡ βυζαντινὴ Μεσσηνία (ὁ. π., σημ. 6). Γιὰ τὶς συσχετίσεις τῶν ὀνομάτων καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ γεωγραφία τῶν ἐν λόγῳ ἐπισκοπῶν με σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Catherine ASDRACHA, La Thrace orientale et la Mer Noire: Géographie ecclésiastique et prosopographie (VIIIe-XIIe siècles), *Géographie historique du monde méditerranéen*, Παρίσι 1988, 238-239 καὶ 285-286. Πρέπει ἰδιαιτέρως νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ χρονολογικὴ καὶ τοπωνυμικὴ ἐνδεχόμενὴ ἀνακρίβεια ἢ σύγχυση τοῦ *Χρονικοῦ* καὶ στὸ σημεῖο αὐτό. Μολονότι Αγγιάλος καὶ Δριζιπαρα κατελήφθησαν ἢ ἐγέναν συχνὰ στόχος τῶν Σλάβων στὰ τέλη τοῦ 8οῦ αἰῶνα, οἱ δύο πόλεις δὲν ταυτίζονται. Παραμένει, λοιπὸν, προβληματικὴ ἡ ἔκφραση *τὴν νῦν Μεσίνην*, ἀν ὁ συντάκτης με τὸ ἐπίρρημα νῦν ἀναφέρεται στὴν πραγματικότητα τοῦ 10οῦ αἰῶνα. Βλ. σχετικὰ ΔΥΪΣΕΒ, Some Remarks, 54. Ἄς σημειωθεῖ, τέλος, μὴ ἀντίστοιχὴ ἔκφραση γιὰ τὴν πελοποννησιακὴ Μεσσηνία, *Μισίνης, ἦν καὶ Βουρκάνον ἐγγχωρίως καλοῦσιν* στὸ *Βίο Ὀσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε*, ἐκδ. Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, Αθήνα 1982, 62 στ. 19-21.

188. Βλ. σχετικὴ βιβλιογραφία BON, *La Morée franque*, 416 καὶ SAVVIDES, *On Pylos-Navarino-Zonklon* (ὁ. π., σημ. 182). Γιὰ τὰ μικροτοπωνύμια τῆς μεσσηνιακῆς πεδιάδος καὶ τῶν περιοχῶν Ὀλυμπίας, Τριφυλίας καὶ Πυλίας, βλ. Ph. MALINGOUDIS,

Η παραπάνω επιχειρηματολογία που με αφορμή αφορμή τον τάφο 31B προσπάθησε να υποστηρίξει την σλαβική κατάκτηση της Δυτικής Πελοποννήσου δεν διαφέρει από την επί χρόνια επιστημονική αντιμετώπιση ευρημάτων που θεωρούνταν σλαβικά. Έτσι, αν η πόρπη και το χειροποίητο αγγείο του τάφου της Μεσσήνης δεν χρονολογούνταν στα μέσα του 7ου αιώνα, όπως προτεινόμαστε, τα ευρήματα αυτά θα μπορούσαν, σύμφωνα με την συλλογιστική του Auret και όχι μόνον αυτού, να ανήκουν στους Αβαροσλάβους του 585. Όμως, τα επιχειρήματα που παραθέσαμε παραπάνω δεν είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν ως επαλήθευση των επιπτώσεων της αβαροσλαβικής επιδρομής του 585 στη Δυτική Πελοπόννησο και όσων αναφέρει το *Χρονικό της Μονεμβασίας*, ούτε βεβαίως για να χρονολογήσουν στα τέλη του 6ου αιώνα την ασυνέχεια της λειτουργίας των πόλεων και των οικισμών της περιοχής. Πράγματι, η επιδρομή του 585, ακόμη και αν δεχθούμε ότι έφθασε ως τη Μεσσήνη, δεν είναι η μόνη αιτία για τις αλλαγές που σημειώθηκαν κατά τους δύο επόμενους αιώνες. Επιπλέον, η χρονολογία που αναφέρεται στο *Χρονικό* δεν φαίνεται να αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα καθώς οι Σλάβοι κατέλθαν σταδιακά προς τη Δυτική Πελοπόννησο και μάλιστα εκτός οργανωμένων εκστρατευτικών σχημάτων, όπως ήταν εκείνα των Αβαροσλάβων¹⁸⁹.

Εξάλλου η αρχαιολογική έρευνα αποδεικνύει αβάσιμα όσα αναφέρει το *Χρονικό* για το τέλος του 6ου αιώνα, ότι δηλαδή ήδη κατά την εποχή αυτή οι Αβαροσλάβοι *ἐν Πελοποννήσῳ ἐφορμήσαντες πολέμῳ ταύτην εἶλον καὶ ἐκβαλόντες τὰ ἐγγενῆ καὶ ἑλληνικά ἔθνη καὶ καταφθείραντες κατόκησαν*

Toponymy and History. Observations concerning the slavonic toponymy of the Peloponnese, *Cyrrillomethodianum* 7, 1983, 104 και 107.

189 I. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Zur Frage der Slavenansiedlungen auf dem Peloponnes, *RESEE* 9, 1971, 443-460. Βλ. επίσης Μαρία ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Les Slaves dans l'Empire Byzantin, *The 17th Int. Byz. Congress. Major Papers*, Νέα Υόρκη 1986, 350-351 και ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη μεσαιωνική Ελλάδα. Γενική επισκόπηση*, Αθήνα 1993, 35-36 και σημ. 31. Πρβλ. Βασιλική ΠΑΠΟΥΛΙΑ, Τό πρόβλημα τῆς εἰρηνικῆς διεισδύσεως τῶν Σλάβων στήν Ἑλλάδα, *Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινῆς Μακεδονίας 324-1430 μ. Χ.*, Θεσσαλονίκη 1995, 255-265 και J. ΚΑΡΑΥΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Zur Frage der Slavenansiedlung im griechischen Raum, Αθήνα 1995 (ανάτυπο από το *Byzanz und seine Nachbarn, Südosteuropa Jahrbuch* Bd. 26, Μόναχο 1995), 13.

αὐτοί ἐν αὐτῇ. Γνωρίζομε ἀκόμη πόσο επιφυλακτικά πρέπει να αντιμετωπίζομε την ἀκόλουθη διατύπωση του Χρονικού, ὅτι δηλαδή κατὰ την εποχὴ του αυτοκράτορα Νικηφόρου, ὁ στρατηγὸς Σκληρὸς συμβαλὼν τῷ Σθ(λ)αβινῶ ἔθνει πολεμικῶς εἶλε καὶ ἠφάνισε εἰς τέλος¹⁹⁰.

Τὸ ἴδιο ἀβάσιμα ἀποδεικνύονται καὶ ὅσα ἀναφέρουν καὶ ἄλλες πηγές του 10ου αἰῶνα, σύγχρονες του Χρονικού. Ἀν στο Χρονικό καταγράφεται με τὴν ἀναπαραγωγή των χρυσόβουλων των ἀρχῶν του 9ου αἰῶνα τὸ πρῶτο στάδιο ἐπεξεργασίας καὶ ἐκμετάλλευσης των προφορικῶν παραδόσεων, ἀπὸ τον 10ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς οἱ πηγές γίνονται ἀκόμη ἀσαφέστερες ὡς πρὸς τις πραγματικὲς συνθήκες τῆς σλαβικῆς καθόδου καὶ ἐγκατάστασης. Σὲ κάποιες μάλιστα περιπτώσεις δὲν διαφοροποιεῖται τὸ ἀνατολικὸ ἀπὸ τὸ δυτικὸ μέρος τῆς Πελοποννήσου. Πρόκειται γιὰ τὸ δεύτερο στάδιο τῆς διαδικασίας, πού ἀποκαλεῖται «εἰσβολὴ τοῦ μύθου»¹⁹¹. Ἔτσι, ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος θεωρεῖ ὅτι ἐσλαβώθη *πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος* ἐπὶ Κωνσταντίνου Ε΄ καὶ στο Συνοδικὸ γράμμα τοῦ πατριάρχου Νικολάου, δηλαδή στα τέλη του 11ου αἰῶνα, ἀναφέρεται ὅτι: *μηδὲ πόδα βαλεῖν ὄλωσ δύνασθαι ἐν αὐτῇ Ῥωμαῖον ἄνδρα· ἐν μιᾷ δὲ ὥρᾳ τούτων ἀφανισθέντων ἐκ μόνης ἐπιφανείας τοῦ πρωτοκλήτου τῆς δὲ χώρας ἀπάσης τοῖς Ῥωμαίκοις σκήπτροις ἐπανελθούσης*¹⁹².

190. ἐκδ. LEMERLE, *La Chronique*, 12 στ. 36-37 καὶ στ. 60-61· ἐκδ. ДУЦЕН, *Српска*, 12 στ. 88-90 καὶ στ. 171. Πρβλ. SPIESER, *La ville en Grèce du IIIe au VIIe siècle* (ὁ. π., σμ. 8), 335 σμ. 107: «les sources écrites n'en présentent qu'une lecture inadaptée» καὶ σμ. 107: «il est aussi absurde de penser que tous les Grecs sont partis, ont été déportés ou exterminés que de croire que tous les Slaves se sont retirés».

191. «L'envahissement de la légende»: LEMERLE, *La Chronique*, 40-44. Πιστεύομε, ὅτι ὡς πρῶτο στάδιο μυθοπλασίας ἀναγνωρίζονται ὅσα περιέχονται ἤδη στα χρυσόβουλα του 9ου αἰῶνα γιὰ τὴν Πάτρα, τὰ ὁποῖα ἐρμήνευαν παραδόσεις σχετικὰ με τὰ 218 χρόνια σλαβικῆς κατοχῆς καὶ με τὸ θαῦμα τοῦ ἀγίου Ἀνδρέα. Ἀπὸ τον 9ο ὡς τον 15ο αἰῶνα διαπιστώνομε δεύτερη φάση ἐρμηνειῶν καὶ μυθοπλασιῶν, ἀνάλογα με τὶς κατὰ καιροὺς διεκδικήσεις καὶ τὰ προβλήματα των μητροπόλεων. Ἡ δεύτερη αὐτῆ φάση στηρίζεται στὴν ἐγγραφὴ παράδοση του 9ου αἰῶνα, ἡ ὁποία ἐμπλουτίζεται ἐπιλεκτικὰ με ὅ,τι οἱ πρεσβύτεροι καὶ ἀρχαιότεροι ἀνήγγειλαν, παραδόντες ἀγράφως χρόνῳ τε καὶ βίῳ τοῖς ὕστερον. *DAI* 49.60-61.

192. *Περὶ θεμάτων*, ἐκδ. PERTUSI, 91. Πρβλ. GRUMEL, *Regestes*, αρ. 938 (τὸ κείμενο *PG* 119, 877-880).

Γίνεται λοιπόν σαφές ότι είτε στις πηγές είτε σε κάποιες υποθέσεις εργασίας η ρητορική, μολονότι μεταφέρει ή αξιοποιεί κάποιες ιστορικές μαρτυρίες, ουσιαστικά συσκοτίζει τα πράγματα. Τα κενά των κειμένων και τις υποθετικές προσεγγίσεις μόνο «η σώφρων αρχαιολογία» θα μπορούσε να αντιμετωπίσει¹⁹³. Πολλά ερωτήματα μένουν, ωστόσο, αναπάντητα. Ποιά ήταν η κατάσταση της δυτικής Πελοποννήσου; Ποιά ήταν η σημασία της Κορώνης και της Μεθώνης, ώστε σύμφωνα με το *Χρονικό της Μονεμβασίας* και το Συνοδικό οι δύο πόλεις να παραχωρούνται αμέσως μετά την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας, *ἐν μι ᾧ ὄρα*, στη μητρόπολη Πατρών; Είναι δυνατόν *μηδὲ πόδα βαλεῖν δλωσ δύνασθαι Ῥωμαῖον ἄνδρα* επί 218 χρόνια στον σημαντικότερο αυτό παράλιο χώρο; Ποιές ήταν οι επιπτώσεις των επιδρομών και οι πληθυσμιακές ανακατατάξεις στη Δυτική Πελοπόννησο, καθώς μάλιστα έχει παρατηρηθεί ότι η χρονολογία απόκρυψης θησαυρών δεν επιτρέπει πάντοτε να παρακολουθήσουμε την πορεία των επιδρομέων στο χρόνο και στον χώρο ή την συμπεριφορά των εντοπίων. Ας σημειώσουμε, τέλος, ότι σε πολλές περιπτώσεις οι αποκρύψεις δεν εναρμονίζονται χρονολογικά με τις πληροφορίες του *Χρονικού της Μονεμβασίας*¹⁹⁴.

Είναι, λοιπόν, χρήσιμο να έχουμε υπόψη μας ότι ορισμένες από τις χρονολογήσεις που παραδίδουν οι πηγές δεν αντικατοπτρίζουν πιστά το εύρος των επιπτώσεων από τις επιδρομές στην ανθρωπογεωγραφία και στην συμπεριφορά των κατοίκων μιας περιοχής. Εξάλλου, οι συνέπειες των επιδρομών δεν εμφανίζονται παντού ταυτοχρόνως, με τον τρόπο δηλαδή που καταγράφονται εκ των υστέρων στα *Χρονικά* και άλλα ιστοριογραφικά κείμενα. Πράγματι, η κατάσταση που γνωρίζουμε για τον 9ο, τον 10ο και τους επόμενους αιώνες στη Δυτική Πελοπόννησο, είναι αποτέλεσμα σειράς γεγονότων και διεργασιών που συνέβησαν κατά τον 7ο και τον 8ο αιώνα και, βεβαίως, δεν οφείλεται αποκλειστικά στα γεγονότα του 585, τα οποία πιθανώς δεν θα γνωρίσαμε ποτέ.

193. P. LEMERLE, Conclusion, *Villes et peuplement*, 501-521 και ειδικά 502, 513, 518-519. Βλ. και Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Η χειροποίητη κεραμική ανάμεσα στην Ιστορία και την Αρχαιολογία, *Βυζαντιακά*, 17, 1997, 285-330.

194. ΑΒΡΑΜΕΑ, Νομισματικοί «θησαυροί» (ό. π., σημ. 177), 87-89 και VASSO PENNAS, The Island of Orovi in the Argolid: Bishopric and Administrative Center, *Studies in Byzantine Sigillography* 4, 1995, 169-171 και σημ. 27.

2. Ο τάφος 31B της Μεσσήνης και οι προοπτικές έρευνας για την Δυτική Πελοπόννησο του 7ου αιώνα μ.Χ. και εξής

Επανερχόμενοι στο χειροποίητο αγγείο του τάφου 31B και στο είδος της κεραμικής στο οποίο ανήκει, οφείλομε να υπογραμμίσουμε τη σπάνι της θεωρούμενης «σλαβικής», χειροποίητης κεραμικής από τη Δυτική Πελοπόννησο (μέχρι στιγμής μόνο από την Ολυμπία και ένα αγγείο από την Μεσσήνη), σε αντίθεση με την συχνή ανεύρεσή της στην Ανατολική, το μέρος ακριβώς της Πελοποννήσου, που θεωρείται «καθαρεύον» (εικ. 12). Πώς θα μπορούσε να ερμηνευθεί αυτή η διαπίστωση που έρχεται σε κατάφωρη δυσαρμονία με τις απόψεις περί σλαβοκρατούμενης Δυτικής Πελοποννήσου; Μια πρόχειρη αντιμετώπιση θα υποβάθμιζε την ερώτηση θεωρώντας τυχαία την έλλειψη αυτή στην Δυτική Πελοπόννησο και αρκετά πρόωρη την συναγωγή συμπερασμάτων. Λογικά όμως θα ανέμενε κανείς, αν αυτή η κεραμική ήταν όντως μόνο σλαβική, πλήθος χειροποίητης κεραμικής από το «μη καθαρεύον» μέρος. Θα μπορούσε, βέβαια, να αντιτάξει κάποιος ως επιχείρημα τους μοναδικής σπουδαιότητας και σημασίας σλαβικούς εγχυτρισμούς της Ολυμπίας: πρόκειται, άλλωστε για αγγεία η σλαβική ταυτότητα των οποίων είναι αναμφισβήτητη. Επίσης θα μπορούσε να προταθεί ως ερμηνεία το γεγονός ότι οι ανασκαφές που έχουν διενεργηθεί στην Ανατολική Πελοπόννησο και ιδίως στην Αργολιδοκορινθία είναι συστηματικές και πυκνότερες. Ανασκαφές όμως γίνονται επί χρόνια στην περιοχή Αχαΐας και Ηλείας, στην Πάτρα και στην Δύμη, συστηματικότερες στην Ολυμπία, στην Ήλιδα, στην ηλιακή Πύλο, επίσης στην Μεσσηνία, στα Φιλιατρά, στην Μεσσήνη, στην μεσσηνιακή Πύλο, στην Κορώνη, Μεθώνη και αλλού. Συστηματική μάλιστα έρευνα, με ειδική μέριμνα για την κεραμική, διενεργήθηκε από την *Minnesota Messenia Expedition*¹⁹⁵. Πουθενά, όμως, δεν έχει βρεθεί χειροποίητη κεραμι-

195. W. A. McDONALD - G. R. RAPP (εκδ.), *The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, Μιννεάπολις 1972. Ειδικά για την Ηλεία βλ. την βιβλιογραφία που παραθέτει η Άννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Θέματα τής ιστορικής γεωγραφίας του νομού Ήλείας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, *Ἀρχαία Ἀχαΐα καὶ Ἡλεία*, 283-291.

κή: ούτε στη Μεθώνη και την Αγία Κυριακή Φιλιατρών¹⁹⁶, ούτε στην Πύλο και στα Νιχώρια, όπου μάλιστα μελετήθηκε ιδιαίτερα η κεραμική από τους προϊστορικούς χρόνους ως την Τουρκοκρατία¹⁹⁷. Την απουσία αυτή στην περιοχή της Μεσσηνίας επισημαίνει, στη μελέτη του για την μεσοβυζαντινή χειροποίητη κεραμική της Σπάρτης, και ο Sanders¹⁹⁸. Τούτο βεβαίως δεν σημαίνει ότι η πελοποννησιακή γη και πιθανώς οι αποθήκες των μουσείων δεν μας επιφυλάσσουν εκπλήξεις¹⁹⁹.

Άραγε ποιά ερμηνεία, έστω στην παρούσα φάση, θα μπορούσε προταθεί για την έλλειψη χειροποίητης κεραμικής στη Δυτική Πελοπόννησο, όταν από τη γενική εικόνα των ανασκαφικών ευρημάτων φαίνεται ότι η χειροποίητη αφθονεί στο ανατολικό, το «καθαρευτό» τμήμα της Πελοποννήσου, ενώ αντίθετα σπανίζει στη παραδοσιακά θεωρούμενη ως «σλαβοκρατούμενη» Δυτική Πελοπόννησο; Μήπως μια τελευταία υπόθεση βασισμένη στο μικροτοπωνυμικό της μεσσηνιακής πεδιάδας θα μπορούσε να προσφέρει μια εύκολη ερμηνεία για την ανυπαρξία, προς το παρόν, χειροποίητης κεραμικής, αν τελικά προσγράφαμε την κεραμική αυτή μόνο στους Σλάβους; Στην υπόθεση λοιπόν αυτή το πενιχρό σλαβογενές τοπωνυμικό ερμηνεύεται ως εξής: κατά την κάθοδό τους οι Σλάβοι απέφυγαν την πεδιάδα και προτίμησαν τις πλευρές του μεσσηνιακού Ταϊγέτου²⁰⁰. Αν τούτο ισχύει, μήπως και η έλλειψη χειροποίητης κεραμικής ή άλλων θεωρουμένων σλαβικών ευρημάτων στην πεδινή Δυτική Πελοπόννησο, εξαιρουμένης της Ολυμπίας, θα μπορούσε να σημαίνει μη εγκατάσταση Σλάβων και θα αποτελούσε ένα επί πλέον επιχεί-

196. ΠΑΛΛΑΣ, 'Ανασκαφή εις Φιλιατρά (ό. π., σημ. 176), 177-194· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, 'Ανασκαφή παλαιοχριστιανικού κοιμητηρίου Μεθώνης, ΠΑΕ 1967 (1969), 22-27· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, 'Ο Άγιος Όνούφριος Μεθώνης (παλαιοχριστιανικόν κοιμητήριον-βυζαντινόν άσκητήριον), 'Αρχαιολογική Έφημερίς 1968 (1969), 119-176.

197. W. A. McDONALD - W. D. E. COULSON - J. ROSSER, *Excavations at Nichoria in Southwest Greece, III. Dark Age and Byzantine Occupation*, Μιννεάπολις 1983.

198. SANDERS, *Excavations*, 275. Όμως στη σ. 279 παραπέμποντας στο *Excavations at Nichoria* (ό. π.) θεωρεί ότι κάποια κεραμική του 11ου-12ου αιώνα από τα Νιχώρια «seems from the illustrations to be handmade». Τελικά, όμως δεν πρόκειται για χειροποίητη κεραμική.

199. Τέτοια περίπτωση αποτελεί το Παλλάντιο, βλ. πιο πάνω κεφ. II σ. 283-284.

200. MALINGOUDIS, *Toponymy and history*, 99-111 και ειδικά 104 και 107.

ρημα υπέρ της υποθέσεως για το μικροτοπωνυμικό της περιοχής αυτής; Αντίθετα, το πλούσιο σλαβογενές τοπωνυμικό από την Αχαΐα, τις ορεινές περιοχές της Ηλείας και την Τριφυλία θα μπορούσε να ενισχύσει την άποψη της εκεί έντονης σλαβικής παρουσίας, παρά την απουσία ευρημάτων χειροποίητης κεραμικής. Όμως τότε, πάντα με την ίδια λογική, γιατί η σχετικά πυκνή χειροποίητη κεραμική, αν θεωρηθεί σλαβική, από την περιοχή της Κορίνθου και του Άργους να μη συνεπάγεται έντονη σλαβική παρουσία, όσο κι αν τα εκεί τα σλαβικά τοπωνύμια είναι ελάχιστα; Γίνεται σαφές πως το παραπάνω ερωτηματολόγιο περιπλέκει το πρόβλημα, καθώς η αφετηρία της λογικής του είναι λανθασμένη. Λανθασμένες ερωτήσεις προκαλούν λανθασμένες απαντήσεις. Δεν αποκλείεται μάλιστα μελλοντικά η αναλογία των ευρημάτων χειροποίητης κεραμικής ανάμεσα στο ανατολικό και δυτικό μέρος να ανατραπεί.

Όπως τελικά καταφαίνεται τα πράγματα είναι περισσότερο σύνθετα και οι εφαρμοζόμενες από την αρχαιολογία, ιστορία και γλωσσολογία μέθοδοι, αλλά και οι κατά καιρούς προτεινόμενες υποθέσεις δημιουργούν νέα προβλήματα των οποίων η επίλυση καθίσταται ακόμη περαιτέρω δυσχερής και περίπλοκη. Η έλλειψη σλαβικών τοπωνυμίων στην μεσσηνιακή πεδιάδα θα μπορούσε να αποτελεί κάλλιστα το αποτέλεσμα μιας μεταγενέστερης μετατόπισης πληθυσμών που και οι πηγές παραδίδουν. Η επιθετική κινητικότητα όσο και η ειρηνική συνύπαρξη, οι πληθυσμιακές ανακατατάξεις και μετακινήσεις μετά από εξεγέρσεις και ανυποταξίες παρουσιάζουν μία εκπληκτική επανάληψη και διαχρονικότητα ως και τον 10ο αιώνα. Όσο τελικά δεν είναι ορθή η απόλυτος αποδοχή μιας θέσεως που θέλει ήδη από τα τέλη του 6ου αιώνα μια παντελή σλαβική κατοχή της περιοχής²⁰¹ (πράγμα που και αρχαιολογικά ελέγχεται τελευταία), άλλο τόσο δεν είναι ικανοποιητική μια «καθαρεύουσα» θέση βασισμένη στην απουσία σλαβικού τοπωνυμικού στην μεσση-

201. Από την ιδιαιτέρως πλούσια σχετική βιβλιογραφία αναφέρουμε μια τέτοια θέση στην μελέτη του Μ. ΚΑΡΛΑΝ, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol*, Παρίσι 1992, 450, όπου «la reprise de l'alluvionnement» στην περιοχή της Ολυμπίας θεωρείται αποτέλεσμα «du remplacement d'une population par une autre». Ο συγγραφέας παραπέμπει στον J.-J. DUFAURE, *La terrasse holocène d'Olympie et ses équivalents méditerranéens*, *Bulletin de l'Association des Géographes Français* 433, 1976, 85-94.

νιακή πεδιάδα. Όμοιες παρατηρήσεις μπορούν να διατυπωθούν σχετικά με τις γεωλογικές αλλαγές από αποψίλωση που έχουν διαπιστωθεί κατά τους μέσους χρόνους στην περιοχή της Ολυμπίας. Η αντίληψη ότι οι αλλαγές αυτές πραγματοποιούνται επειδή η περιοχή ήταν «complètement slavisée»²⁰² δεν στηρίζεται σε τεκμηριωμένα επιχειρήματα, αν και δεν πρέπει να αποκλεισθεί η συνεισφορά των Αβαροσλάβων στη διάδοση γεωργικών τεχνικών, όπως ακριβώς και μορφών στην κεραμική, οι οποίες ανταποκρίνονται στις νέες συνθήκες διαβίωσης του συνόλου του πληθυσμού. Ούτε βεβαίως η υποχώρηση προς απλούστερους τρόπους καλλιέργειας της γης οφείλεται μόνο στην άφιξη των Σλάβων, μολονότι χρονολογείται την ίδια εποχή. Η πτωχή, λοιπόν, ή πλούσια παρουσία σλαβικού μικροτοπωνυμικού ή χειροποίητης κεραμικής, αλλά και οι γεωλογικές μεταβολές από την αποψίλωση και η παραδιδόμενη ως νυν κατάσταση από μεταγενέστερες πηγές δύσκολα μπορούν να αναχθούν στα χρόνια του Μαυρικίου και να θεωρηθεί ότι οφείλονται στους επιδρομείς ή περιγράφουν την κατάσταση της Πελοποννήσου κατά τους χρόνους της διείσδυσης και εγκατάστασης των Σλάβων. Μήπως η έλλειψη σλαβικού τοπωνυμικού στις πεδιάδες της Δυτικής Πελοποννήσου και εν προκειμένω στην μεσσηνιακή πεδιάδα, εν αντιθέσει με την πυκνότητά του στις ορεινές περιοχές, μας οδηγεί σε μεταγενέστερες μετακινήσεις του 7ου-10ου αιώνα και σε πληθυσμιακές ανακατατάξεις μακράς διάρκειας δύσκολα χρονολογήσιμες; Μήπως τελικά το «καθαρεῦον» του Χρονικού παραπέμπει στην βυζαντινή πολιτική και εκκλησιαστική εξουσία η οποία ελάχιστα ενδιαφέρεται για την εθνολογική σύσταση των πληθυσμών, αλλά μόνο για το ομόθησκον και την υποταγή τους; Μήπως η σλαβική κατοχή πάντων, που οι ίδιες οι πηγές μετριάζουν με ένα σχεδόν (*Καί νῦν δέ πᾶσαν*

202. KAPLAN, *Les hommes et la terre*, 450. Σε συμφωνία με όσα εκθέσαμε για την χειροποίητη κεραμική είναι όσα αναφέρει ο Α. KAZHDAN, *One more Agrarian History of Byzantium*, *BSI* 55, 1994, 79 κρίνοντας το βιβλίο του Kaplan. Ο Kazhdan επισημαίνει ότι οι γεωλογικές παρατηρήσεις του Dufaure δεν συνδέονται απαραίτητα με την εγκατάσταση των Σλάβων, καθώς αφορούν όλη τη μεσογειακή λεκάνη κατά την περίοδο μεταξύ του 800 και του 1200. Αντίθετα, η αποψίλωση των εδαφών οφείλεται στην κτηνοτροφία, η οποία αποκτά σημαίνουσα σημασία στο Βυζάντιο ήδη μετά την εποχή του Ιουστινιανού. Για τις αλλαγές αυτές πρβλ. σχετικά R. HODGES - D. WHITEHOUSE, *Mahomet, Charlemagne et les origines de l'Europe*, Παρίσι 1996, 61.

Ἡπειρον καὶ Ἑλλάδα σχεδὸν καὶ Πελοπόννησον καὶ Μακεδονίαν Σκύθαι Σκλάβοι νέμονται ²⁰³) αφορά κυρίως μη αστικούς χώρους εκτός της βυζαντινῆς εξουσίας και δεν προσδιορίζει επουδενί την εθνολογική πολυπλοκότητα του «μη καθαρεύοντος», αλλά τα σχεδόν μη ελεγχόμενα από τους Βυζαντινούς μέρη της Πελοποννήσου; Εξάλλου, διαχρονικά στην βυζαντινή επικράτεια θύλακοι ορεινοί ή δυσπρόσιτοι βρίσκονταν στο περιθώριο της εξουσίας, ενώ θύλακοι πεδινοί και παράλιοι ελέγχονταν κατά διαστήματα ανάλογα με τις ανάγκες, αλλά και την έξαρση των αραβικών επιδρομών. Έτσι και στην Πελοπόννησο, ιδιαίτερα την δυτική και κεντρική, θα πρέπει να υπήρχαν θύλακοι αυτοδέσποτοι, αλλά και ελεγχόμενοι από τους Βυζαντινούς, όπως συμβαίνει ακόμη και κατά τον 10ο αιώνα, χωρίς να σημαίνει ότι τούτο υπήρξε αναγκαστικά και μόνο συνέπεια της παντελούς σλαβικής επικράτησης και ιδιομορφίας της περιοχής, όπως θέλει το *Χρονικό*. Πιστεύουμε λοιπόν ότι η χειροποίητη κεραμική (εξαιρουμένων πιθανώς των εγχυτρισμών με καύση) πρέπει να αποσυνδεθεί οριστικά από ιστοριογραφικές ερμηνείες που την συσχετίζουν με επιδρομές, κατακτήσεις, εγκαταστάσεις και εθνικές ταυτότητες. Θεωρούμε μάλιστα ότι για τη μελέτη της οφείλομε να εξετάζομε κυρίως τα αίτια και τον τρόπο κατασκευής και χρήσης της, τις συνθήκες διαβίωσης και τις αντιλήψεις του συνόλου του πληθυσμού που την παρήγε.

Από την Ανατολική Πελοπόννησο η χειροποίητη κεραμική που διαθέτομε προς μελέτη είναι κυρίως χρηστική. Αντίθετα τα χειροποίητα αγγεία από τη Δυτική Πελοπόννησο, δηλαδή αυτά της Ολυμπίας και της Μεσσήνης²⁰⁴, προ-

203. Σε δύο περιπτώσεις η *Χρηστομάθεια* του Στράβωνα, επιτομή του 9ου αιώνα που αποδίδεται στον Φώτιο ή στον Αρέθα, αναφέρεται στην σκυθική κυριαρχία: *Νῦν δὲ οὐδὲ ὄνομά ἐστι Πισατῶν καὶ Κανκίωνων καὶ Πυλίων· ἅπαντα γὰρ ταῦτα Σκύθαι νέμονται* και ειδικά για τη δυτική Πελοπόννησο: *Καὶ νῦν δὲ πᾶσαν Ἡπειρον καὶ Ἑλλάδα σχεδὸν καὶ Πελοπόννησον καὶ Μακεδονίαν Σκύθαι Σκλάβοι νέμονται* (C. MÜLLER, *Geographi graeci minores* II, 574.47 και 583.21).

204. Ο KILLIAN, 'Ενδείξεις, 296, αναφέρει «πρώιμα μεσαιωνικά αγγεία» που βρέθηκαν στο Δυμαίων Τείχος, δεν διευκρινίζει όμως το είδος της κεραμικής ούτε πού έχουν κατατεθεί τα ευρήματα. Σύμφωνα με αδιασταύρωτες πληροφορίες χειροποίητη κεραμική έχει βρεθεί στο Παναχαϊκό όρος και στην περιοχή της Βελιγοστής της δυτικής Αρκαδίας, πιθανότατα του 12ου αιώνα και εξής. Χειροποίητα αγγεία φέρεται να έχουν επίσης βρεθεί σε ταφές της Ηλείας (Γλύφα, Σιμόπουλο).

έρχονται από πλησιόχωρες πόλεις και ταφές που χρονολογούνται, πιθανότατα, την ίδια περίπου εποχή (7ο αιώνα) και χαρακτηρίζονται από διαφορετικές ταφικές αντιλήψεις. Τα χαρακτηριστικά αυτά καθιστούν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα τη συγκριτική μελέτη τους καθώς νεκροταφεία της ίδιας εποχής, αλλά με διαφορετικές αντιλήψεις ως προς τον τρόπο ενταφιασμού έχουν ευρεθεί σε πολλές περιοχές της βόρειας Βαλκανικής. Στα νεκροταφεία αυτά εγχυτρισμοί με καύση και ταφές με χειροποίητα αγγεία ως κτερίσματα συνυπάρχουν και έχουν θεωρηθεί ότι αποδίδουν αντίστοιχα σλαβικές, ιρανο-αβαρικές και χριστιανικές ταφικές αντιλήψεις²⁰⁵. Από την άποψη αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία η μελέτη του χριστιανικού ή εκχριστιανισμένου περιγυρου στον οποίο εγγράφονται οι ταφές της Κορίνθου και της Μεσσήνης, αλλά ακόμη και οι εγχυτρισμοί της Ολυμπίας. Σύμφωνα με τον Vryonis, τα συγκεντρωμένα τεφροδόχα αγγεία της Ολυμπίας μαρτυρούν την οργάνωση ενός νεκροταφείου έξω από τον βυζαντινό οικισμό. Το νεκροταφείο αυτό αντιστοιχεί σε ένα σλαβικό οικισμό στις όχθες του Κλαδαίου ποταμού, τοποθεσία που αρμόζει στη συνήθεια των Σλάβων να εγκαθίστανται σε παραποτάμιες και βαλτώδεις περιοχές. Επιπλέον, ο Vryonis αποδέχεται τη συμβίωση εντοπίου και σλαβικού στοιχείου την Ολυμπία. Σε παλαιότερη μάλιστα εργασία του δεν δέχεται ότι η εύρεση βυζαντινών νομισμάτων του 7ου αιώνα στην Ολυμπία (8 νομίσματα του Φωκά και ένα του Ηρακλείου) αποδεικνύει παρουσία βυζαντινής διοίκησης στην περιοχή. Θεωρεί, αντίθετα, ότι τα νομίσματα αυτά είναι δυνατόν να ανήκαν στους Σλάβους της Ολυμπίας²⁰⁶. Εφόσον, λοιπόν, η εύρεση νομισμάτων, ακόμη και αν υποτεθεί ότι αυτά ανήκαν στους Σλάβους, στοιχειοθετεί, έστω και μερικώς, τη συμβίωση ή τα πολιτιστικά δάνεια, το ίδιο πιστεύουμε ότι θα μπορούσε να υποστηριχθεί και για την χειροποίητη κεραμική κοινής χρήσης. Πολλές ενδείξεις, λοιπόν, μας οδηγούν προς την συμβίωση, αλλά με μια διευκρίνηση: και μαζί και μόνοι.

205. Βλ. VYZHAROVA, *Slaviani i Prabǔlgari* (ό. π., σημ. 162) και την αναλυτική παρουσίαση των κεφαλαίων 6 και 7 του βιβλίου, που αφορούν την τυπολογία των ταφών, από τον VRYONIS, *Slavic Pottery*, 28.

206. VRYONIS, *Balkan Studies* 22, 1981, 431· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Slavic Pottery*, 31-33. Για την ακρίβεια έχουν βρεθεί 8 νομίσματα του Φωκά και ένα του Ηρακλείου, βλ. ΑΒΡΑΜΕΑ, *Νομισματικοί «θησαυροί»* (ό. π., σημ. 177), 85.

Στην Κόρινθο και τη Μεσσήνη οι συνθήκες της συμβίωσης υπήρξαν διαφορετικές από αυτές της Ολυμπίας. Ακόμη και αν δεχθούμε ότι η χρήση των χειροποίητων αγγείων σε χριστιανικούς τάφους αποτελεί τεκμήριο για την επιβίωση σλαβικών ταφικών εθίμων σε βυζαντινά συμφραζόμενα, και οι δύο περιπτώσεις εμφανίζονται μεμονωμένες. Αξίζει, μάλιστα, να υπογραμμισθεί ότι οι ταφές της Κορίνθου και της Μεσσήνης προδίδουν τον ενταφιασμό προσώπων που ανήκαν σε σχετικώς υψηλά κοινωνικά στρώματα. Τα πλούσια κτερίσματα του τάφου της Κορίνθου δηλώνουν, σύμφωνα με την Davidson-Weinberg, ξένο πολεμιστή, που ενταφιάσθηκε με τιμές και όλο το σημαντικό οπλισμό του, μαζί με το χειροποίητο αγγείο, ένδειξη σεβασμού στα προγονικά έθιμα. Αλλά και ο τάφος 31B της Μεσσήνης αποτελεί, σύμφωνα με τα έως τώρα ευρήματα της ανασκαφής, εξαίρεση ως προς τα κτερίσματά του. Σε σύνολο 50 περίπου ανασκαμμένων τάφων διαφόρων εποχών πολλαπλής χρήσης στο νεκροταφείο του χριστιανικού οικισμού, ελάχιστοι περιείχαν αγγεία, πόρπες και μόνον ένας αργυρά κοσμήματα. Η πόρπη και το χειροποίητο αγγείο στον τάφο 31B μαρτυρούν, χωρίς να αποτελούν επαρκή στοιχεία, την ταφή προσώπου σχετικά υψηλής θέσης στην κοινότητα της Μεσσήνης κατά τον 7ο αιώνα. Αν υποθέσουμε ότι τα δύο αυτά κτερίσματα παραπέμπουν στη βαρβαρική ή σλαβική καταγωγή του νεκρού τότε, όπως και στην περίπτωση της Κορίνθου, ο τάφος 31B αποτελεί μαρτυρία σχετικά με τους εκχριστιανισμένους επήλυδες που κατοικούσαν στη Μεσσήνη, οι οποίοι συγχρωτιζόταν και σταδιακά αφομοιωνόταν με τους γηγενείς. Πάντα αν υποτεθεί ότι η χειροποίητη αυτή κεραμική παραπέμπει αποκλειστικά σε Σλάβους, τότε μια ακόμη σημαντική διαπίστωση είναι η εγκατάσταση Σλάβων όχι σε πασαλόπηκτες καλύβες, αλλά στα πτωχικά πλέον πελοποννησιακά πολίσματα δίπλα και μαζί με τους «επιβιώσαντες» γηγενείς και ο γοργός «εκπολιτισμός» τους και η ταφή τους στα χριστιανικά νεκροταφεία. Τούτο έχει ήδη προταθεί για να ερμηνεύσει την απουσία τεκμηρίων για ιδιόμορφες σλαβικές κατοικίες στον ελλαδικό χώρο και αλλού²⁰⁷. Αυτό, άλλωστε τεκμαίρεται και από την υποθετική, κατά τον Aupert, εγκατάσταση των

207. ΡΟΡΟΒΙĆ, Aux origines de la slavisation, 237-239· IRÈNE SORLIN, Slaves et Slavènes avant et dans les miracles de Saint Démétrius, στο LEMERLE, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius* (ό. π., σημ. 181), 232· ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μεσαιωνική Ελλάδα*, 20-21 και 43-45.

«νομάδων» Σλάβων στις εγκαταλελειμμένες Θέρμες του Άργους, καθώς και στην αλλαγή της διατροφής και των χρηστικών σκευών, για την οποία κάνει λόγο ο Kilian.

Όπως και αν έχουν τα πράγματα, η μέχρι στιγμής έλλειψη στην Ολυμπία και Μεσσήνη χειροποίητης, χρηστικής κεραμικής, όπως αυτής που ανευρέθηκε στην Κόρινθο και το Άργος, εκπλήσσει. Ως ακραία, εν τέλει, ερμηνεία θα ήταν δυνατό να προταθεί η υπόθεση ότι οι επήλυδες κατασκεύαζαν ειδικά για τους εγχυτρισμούς χειροποίητα αγγεία. Τούτο σημαίνει, ότι η σλαβική κοινότητα της Ολυμπίας διατηρούσε την ιδιαιτερότητά της σε ό,τι αφορούσε τα έθιμα της ταφής, ενώ για τις καθημερινές της ανάγκες χρησιμοποιούσε κεραμικά σκεύη όμοια με εκείνα του χριστιανικού οικισμού. Η περίπτωση του τάφου της Μεσσήνης είναι διαφορετική καθώς συγγενεύει με αυτόν της Κορίνθου. Από το σύνολο των τάφων που έχουν ανασκαφεί στην Κόρινθο και την Μεσσήνη μόνο δύο, ένας σε κάθε πόλη, περιείχαν χειροποίητα αγγεία ως κτερίσματα. Οι λοιπές ταφές ήταν είτε ακτέριστες είτε περιείχαν άλλου είδους κτερίσματα. Η παρουσία του αγγείου στον χριστιανικό κατά τα λοιπά τάφο της Κορίνθου θεωρήθηκε, όπως ήδη αναφέραμε, ότι μαρτυρεί τον ενταφιασμό ενός περιπλανώμενου βαρβάρου πολεμιστή, ο οποίος όμως ήταν χριστιανός. Μια παρόμοια υπόθεση θα μπορούσε να προταθεί και για τον τάφο της Μεσσήνης: πρόκειται για τον ενταφιασμό ενός εκχριστιανισμένου Σλάβου, που είχε ζήσει και πέθανε στη Μεσσήνη, έχοντας δηλώσει τη θέλησή του να τοποθετηθεί τον τάφο του το ειδικό χειροποίητο αγγείο. Πρόκειται πάντα για υπόθεση που έχει ως αφετηρία την σλαβική ταυτότητα του κτερίσματος. Εφόσον όμως οι ταφές αυτές συνδεθούν με την επιδρομή του έτους 585, τότε, βέβαια, οι παραπάνω υποθέσεις φαίνονται απίθανες. Αντίθετα η υστερότερη χρονολόγησή τους, όπως προτεινόμαστε, επιβάλλει να αναζητήσουμε την επίδραση που δέχθηκαν σταδιακά οι επήλυδες (ή μέρος αυτών) από την συμβίωσή τους με τους αυτόχθονες και μάλιστα τους κατοίκους των πελοποννησιακών πολισμάτων, σε όποια κατάσταση και αν βρισκόνταν αυτά. Εξάλλου, οι επιδράσεις που δέχθηκαν οι Σλάβοι έχουν διαπιστωθεί σε μian ευρεία ζώνη της βόρειας Βαλκανικής ήδη σε πρωιμότερους χρόνους²⁰⁸. Είναι, επομένως, πολύ πιθανό ήδη στον 7ο αιώνα οι Σλάβοι

208. M. COROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, *Les Slaves du centre balcanique du VIe-IXe siècle*, *Balkanoslavica* 1, 1972, 48. Βλ. και σχετική βιβλιογραφική παρουσίαση από τη SORLIN, *Slaves et Sklavènes*, 227-231.

της Πελοποννήσου να αφομοίωσαν έθιμα και συνήθειες των κατοίκων των περιοχών, στις οποίες είχαν εγκατασταθεί. Συμβίωση και αλληλεπίδραση μαρτυρούν αναμφισβήτητα οι ταφές της Κορίνθου, της Μεσσήνης, οι εγκαταστάσεις στην Τίρυνθα και στο Εξαμίλιο, ακόμη και εκείνες της Ολυμπίας πιθανόν στην άκρη του χριστιανικού οικισμού, στην όχθη του ποταμού Κλαδαίου.

Συμπερασματικά πιστεύουμε ότι η συγκριτική μελέτη των ταφών στην Ολυμπία, την Κόρινθο και τη Μεσσήνη (και πιθανώς στην Τίρυνθα και τη Σπάρτη²⁰⁹), ανοίγει νέες προοπτικές για την έρευνα της συμβίωσης στην Πελοπόννησο η οποία βαρύνεται από την παραδοσιακή αντίληψη, σύμφωνα με την οποία οι πελοποννησιακές πόλεις καταστράφηκαν κατά την αβαροσλαβική κάθοδο στα τέλη του βου αιώνα και ο πληθυσμός τους εκδιώχθηκε. Τα χειροποίητα αγγεία ως «σλαβικά» αποτέλεσαν στοιχείο που τεκμηριώνει την αντίληψη αυτή. Τη «σλαβική» προέλευση των αγγείων ενίσχυσε η χρονολόγησή τους στα τέλη του βου αιώνα, καθώς τα καθιστούσε ξένα σε ένα περιβάλλον όπου τα υστερορωμαϊκά χαρακτηριστικά ήταν ακόμη κυρίαρχα. Όμως, με εξαίρεση τα τεφροδόχα αγγεία της Ολυμπίας, η χειροποίητη κεραμική της Πελοποννήσου, ακόμη και των τάφων της Κορίνθου και της Μεσσήνης, είναι δύσκολο να αποδοθεί αποκλειστικά σε Σλάβους. Είναι, αντίθετα, εύλογο να τη συσχετίσουμε με το σύνολο του πληθυσμού, ανεξαρτήτως εθνότητων. Σε μια μεταβατική εποχή, τον 7ο και τον 8ο αιώνα, ο ελλαδικός χώρος, και βεβαίως η Πελοπόννησος, σχετικά αποκομμένος από τις μικρασιατικές και τις νησιωτικές επαρχίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας και συνδεδεμένος στενά με τις τύχες των λαών του Ιλλυρικού προσέφερε την δική του εκδοχή του μεσοβυζαντινού κόσμου. Στο πλαίσιο αυτό, η χειροποίητη κεραμική χρησιμοποιείται από τους εντοπίους, τους Σλάβους ή άλλους επήλυδες παράλληλα προς τη βυζαντινή τροχήλατη. Και αντίστροφα, τα άφθονα ευρήματα βυζαντινής κεραμικής μαρτυρούν ότι, εφόσον οι συνθήκες το επέτρεπαν, και Σλάβοι χρησιμοποίησαν αυτού του είδους κεραμικά σκεύη. Η ποικιλία τύπων και η εύρεση χειροποίητης κεραμικής σε μικρές

209. Παρά τις προσπάθειές μας, δεν κατέστη δυνατόν να ελεγχθούν γενικές πληροφορίες για τάφους με χειροποίητα (;) αγγεία ως κτερίσματα από ανασκαφές στη Σπάρτη.

εγκαταστάσεις ή σε ερειπωμένους και επαναχρησιμοποιημένους οικισμούς, που χρονολογούνται στον 7ο και τον 8ο αιώνα, οφείλονται στη δυνατότητα παραγωγής της σε κάθε επιτόπου αγροτοοικονομική μονάδα, εφοσον δεν είναι απαραίτητη η χρήση ειδικών εργαστηρίων.

Είναι, νομίζομε, σαφές ότι η χειροποίητη κεραμική δεν μπορεί πλέον να αποτελεί τεκμήριο μόνο σλαβικής παρουσίας και να συνδέεται αποκλειστικά με την σλαβική διείσδυση στα τέλη του 6ου αιώνα και την καταστροφή των πόλεων της Πελοποννήσου. Θυμίζομε ότι η χειροποίητη κεραμική της Σπάρτης χρονολογείται από τους μέσους βυζαντινούς χρόνους και εξής. Πιστεύομε, λοιπόν, ότι η μαρτυρία των ανασκαφών σχετικά με την ύπαρξη κατά τον 6ο και την επιβίωση κατά τον 7ο αιώνα των χριστιανικών οικισμών της Μεσσήνης και της Ολυμπίας, καθώς και η διαφαινόμενη από τα ευρήματα συνύπαρξη των χριστιανικών οικισμών με γειτονικές σλαβικές εγκαταστάσεις, δίνουν άλλη διάσταση στην κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στη Δυτική Πελοπόννησο από τα τέλη του 6ου αιώνα και εξής. Έτσι η μαρτυρία του *Χρονικού της Μονεμβασίας* σχετικά με την εξάλειψη των εντοπίων φαίνεται εντελώς αβάσιμη, όταν τα στοιχεία που διαθέτομε οδηγούν σε μια πιο κριτική ανάγνωση των μεταγενέστερων ιστορικών πηγών: του *Χρονικού της Μονεμβασίας*, που χαρακτηρίζει την περιοχή ως σλαβοκρατούμενη και μη «καθαρεύουσα», και της *Χρηστομάθειας* του Στράβωνα, η οποία αναφέρει ότι *καί νῦν... ἅπαντα γάρ ταῦτα Σκύθαι νέμονται*²¹⁰. Και τα δύο κείμενα περιγράφουν ενδεχομένως την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στην περιοχή στη διάρκεια δύο αιώνων, οπωσδήποτε όμως η μαρτυρία τους δεν αφορά το τέλος του 6ου αιώνα και τις αρχές του 7ου²¹¹.

Θεωρούμε, επομένως, ότι στην ευρύτερη περιοχή της δυτικής Πελοποννήσου, όπου επιβίωναν βυζαντινές πόλεις-κάστρα όπως η Κορώνη,

210. Βλ. πιο πάνω, σημ. 203.

211. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρομε την επισκοπή Ορόβης, βλ. PENNAS, *The island of Oroni* (ό. π., σημ. 194).

η Μεθώνη²¹², η Κυπαρισσία-Αρκαδιά και η Πάτρα²¹³, οι ενδείξεις οδηγούν στην ανάγκη να επανεξετασθεί η αρχαιολογική και η ιστοριογραφική μαρτυρία, σε συνδυασμό με τον έλεγχο των τοπωνυμίων. Έτσι, θα μπορούσαν να απαντηθούν και ορισμένα ερωτήματα, όπως: πώς και πότε δημιουργείται η μεσσηνιακή Μαντίνεια και μετατοπίζεται η Κορώνη· πώς πραγματοποιούνται αλλαγές στην περιοχή της Δύμης και μετονομάζονται οι οικισμοί (Δύμη=Αχαΐα, Κυπαρισσία=Αρκαδιά)· γιατί η Μεσσήνη *έγχωρίως καλείται* Βουλκάνο και η Πύλος ονομάζεται Αβαρίνο²¹⁴. Πριν απαντηθεί μια σειρά

212. Ας σημειωθεί ότι η σφραγίδα που εκδίδει ο G. SCHLUMBERGER, *Sceaux byzantins inédits, Mélanges d'Archéologie* 1, 1895, 204-205 αρ.11: Θεοδότης εκπροσώπου Μεθώνης του 8ου αιώνα είναι, πιθανότατα, η ίδια σφραγίδα που η PENNAS διαβάζει, μάλλον ορθώς, χωρίς να αναφέρεται στον Schlumberger: *εκπροσώπου Ορόβις*. Συνεπώς, η πλούσια βιβλιογραφία για την Μεθώνη του 8ου αιώνα στηριγμένη στην ανάγνωση του Schlumberger παύει να ισχύει· βλ. σχετικά ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Η χειροποίητη κεραμική ανάμεσα στην Ιστορία και την Αρχαιολογία, 319-320 σημ. 94.

213. M. WEITHMANN, *Die slavische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel Ein Beitrag zur historischen Ethnographie Südosteuropas*, Μόναχο 1978, 105, 190. Βλ. επίσης M. GRAEBNER, *The Slavs in Byzantine Europe. Absorption, Semi-autonomy and the Limits of Byzantinisation*, *Byzantinobulgaria* 5, 1978, 43-44. Για τα τοπωνύμια της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, βλ. J. KODER, *Zur Frage der slavischen Siedlungsgebiete im Mittelalterlichen Griechenland*, *BZ* 71, 1978, 326 και M. ΚΟΡΩΣΗΣ, 'Η σλαβική έποίκηση στην Πελοπόννησο μέ βάση τά σλαβικά τοπωνύμια, *Δωδώνη* 10, 1981, 420-421 και χάρτες. Για τις περιοχές Ηλείας, Φιλιατρών και Αρκαδίας βλ. ΑΥΡΑΜΕΑ, *La géographie du culte de Saint Christophe en Grèce* (ό. π., σημ. 158)· ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, *Παλαιοχριστιανική έπιγραφή Κυπαρισσίας* (ό. π., σημ. 4)· ΜΟΥΤΖΑΛΗ, *Η πόλη των Πατρών κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο* (ό. π., σημ. 173), 259-264· J. NESBITT - N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Catalogue of Byzantine Seals* 2, Ουάσιγκτον 1994, αρ. 23, 32 και 33, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Τέλος, όλο και περισσότερο ενισχύεται η άποψη ότι κατά τον 7ο και 8ο αιώνα «tout autour du Péloponnèse... la flotte byzantine est présente»: Cécile MORISSON - J.-P. SODINI, Πρόλογος στο R. HODGES - D. WHITEHOUSE, *Mahomet, Charlemagne et les origines de l'Europe*, Παρίσι 1996, 8-9.

214. WEITHMANN, *Die Slavische Bevölkerung*, 172-173. Βλ. βιβλιογραφία για τις ετυμολογίες και τις υποθετικές μετακινήσεις BON, *Péloponnèse*, 61 σημ.1, και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *La Morée franque*, 412, 416, 457-458· Φλωρεντία ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Χώρα 'Αχαΐας», *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου 'Αχαϊκών Σπουδών*, Αθήνα 1986, 219-224· ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, *Κυπαρισσίας όνοματολογικά Α'* (ό. π., σημ. 184), 269 κ. ε.· ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, *Παλαιοχριστιανική έπιγραφή Κυπαρισσίας*, (ό. π., σημ. 4), 407-416.

ερωτημάτων του είδους αυτού είναι αδύνατη και σχεδόν παραπλανητική η κατάστρωση ιστορικών χαρτών²¹⁵. Επιπλέον, η μελέτη σχετικά με τη συνύπαρξη σλάβων επήλυδων με τους χριστιανούς εντοπίους θα μπορούσε να εστιασθεί σε δύο στάδια: την αρχική δυναμική της σλαβικής παρουσίας²¹⁶ (σλαβικές ταφές με καύση κοντά σε χριστιανικούς οικισμούς, όπως στην Ολυμπία, ή η μετονομασία της Μεσσήνης σε Βουλκάνο) και την αφομοίωση των επήλυδων από τις εντόπιες χριστιανικές κοινότητες (τα χειροποίητα αγγεία των χριστιανικών τάφων της Κορίνθου και της Μεσσήνης), τον εκχριστιανισμό και τον τελικό εξελληνισμό τους²¹⁷.

Από την άποψη αυτή η περιοχή της Ολυμπίας και οι ανασκαφές στη Μεσσήνη-Βουλκάνο θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενα για παραδειγματικού τύπου μελέτες. Πρόκειται για σύνολα οικισμών με εξαιρετικού ενδιαφέροντος αρχαιολογικά ευρήματα, σε πεδινές περιοχές που ανήκουν στο μέρος εκείνο της Πελοποννήσου το οποίο σύμφωνα με το *Χρονικό της*

Για το σλαβικό όνομα της Μεσσήνης βλ. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Ιστοριογεωγραφικές Σημειώσεις*, *Σύμμεικτα* 8, 1989, 69 κ. ε. Για την Πύλο βλ. SAVVIDES, *On Pylos-Navarino-Zonklon* (ό. π., σημ. 182), 81-84.

215. Πρόχειρα παραδείγματα της «παραπλανητικής» χαρτογραφίας είναι εκείνα που συνοδεύουν το έργο του Α. ΤΟΥΝΒΕΕ, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, Λονδίνο 1973, και του R.-J. LILIE, «Thrakien» und «Thrakesion». Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts mit zwei Karten, *JÖB* 26, 1977, 39 και 44, όπου έξω από την χαρτογραφούμενη βυζαντινή κυριαρχία υπάρχουν μόνο Βούλγαροι και Σλάβοι. Παρατηρήσεις στους βουλγαρικούς χάρτες βλ. Φ. ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, *Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1988, 53 κ. ε. και 117-118 σημ. 1 και 5. Τη συνύπαρξη Σλάβων και εντοπίων στην Ολυμπία υποθέτει ο VRYONIS, *Balkan Studies* 22, 1981, 431. Η πρόωμη συνύπαρξη των δύο πληθυσμών στην περιοχή της Ολυμπίας και της Μεσσήνης-Βουλκάνου πιθανώς να αντιστοιχεί με εκείνη που συνάγεται τον 9ο και τον 10ο αιώνα στην νότια Λακωνική: Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Το επεισόδιο του Αδριανού. «Πρόγνωσης» και «τελεσθέντων δήλωσις», *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου «Η επικοινωνία στο Βυζάντιο»*, Αθήνα 1993, 207-213 και σημ. 34.

216. Για το ζήτημα του εκσλαβισμού της Πελοποννήσου, τις συγκρουόμενες απόψεις και την πρόσφατη βιβλιογραφία βλ. WEIßHANN, *Interdisziplinären*, 91-94.

217. Βλ. πιο πάνω σημ. 207. Ακολουθούμε την συλλογιστική της τυπολογίας των ταφών κατά την VYZHAROVA, *Slaviani i Prabŭlgari* (ό. π., σημ. 162)· προβλ. VRYONIS, *Slavic Pottery*, 28.

Μονεμβασίας θεωρείται ως σλαβοκρατούμενο. Η μελέτη τους θα οδηγήσει αναμφίβολα σε σημαντικά συμπεράσματα σχετικά με τις πιθανές μετακινήσεις από τα πεδινά στα ορεινά ή αντιστρόφως ενός πληθυσμού, η ετερογένεια του οποίου αμβλύνεται σταδιακά μέσα στο χρόνο²¹⁸. Ειδικά για τον μεσσηνιακό χώρο, θα μπορούσε επιπλέον να μελετηθεί, στο μέτρον του δυνατού, η δημιουργία και η επικάλυψη δύο γλωσσικά και πιθανώς πολιτισμικά ανόμοιων τριγώνων. Το πρώτο, με κυρίαρχο το βυζαντινό στοιχείο περιλαμβάνει την Αρκαδία (=Κυπαρισσία), τη Μεθώνη ή Κορώνη (=Ασίνη), την Μαντίνεια ή Καρδαμύλη. Το δεύτερο, με πιθανώς κυρίαρχο το σλαβικό στοιχείο, προσδιορίζεται από το Αβαρίνο (=Πύλος), το Βουρκάνο (=Μεσσήνη), τη Γιάνιτσα ή Ανδρούβιστα²¹⁹.

Είναι βέβαιο ότι η έρευνα αυτή μας επιφυλάσσει μια διαφορετική εικόνα της Δυτικής Πελοποννήσου κατά τον 7ο και τον 8ο αιώνα και πιθανώς θα διασαφηνίσει τις μαρτυρίες του επισκοπικού καταλόγου του 8ου αιώνα για την *αὐτοκέφαλον Ἀρκαδία*, τους επισκόπους Ἑλις (Ἡλις), Συλλέου (Πύλου;), *Κυπαρισσίας* και *Μοσσίνας* (Μεσσήνης)²²⁰. Τέλος, θα φωτίσει τις γνώσεις μας για την κατάσταση στην περιοχή στα τέλη του 8ου²²¹, αλλά και

218. Βλ. M. WEITHMANN, Strukturkontinuität und -diskontinuität auf der griechischen Halbinsel im Gefolge der slavischen Landnahme, *München Zeitschrift für Balkankunde* 2, 1979, 141-176· πρβλ. A. KAZHDAN - A. CUTLER, Continuity and Discontinuity in Byzantine History, *Byzantion* 52, 1982, 429-478 με συχνές αναφορές στις μελέτες των Weiss και Weithmann.

219. Βλ. μια περιληπτική παρουσίαση των αλλαγών στον μεσσηνιακό χώρο κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο από τον P. TOPPING, *The Post-Classical Documents*, στο McDONALD - RAPP, *The Minnesota Messenia Expedition*, (ό. π., σημ. 195), 64-66.

220. *Notitia* 3. 56, 3.756-766, έκδ. DARROUZÈS, *Notitiae episcopatum* (ό. π., 6)· P. YANNOPOULOS, Métropoles du Péloponnèse mésobyzantin: un souvenir des invasions avaro-slaves, *Byzantion* 63, 1993, 388-400. Βλ. και Ελεωνόρα ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Ἡ «Εἰκονοκλαστική» *Notitia* 3 καὶ τὸ λατινικὸ τῆς πρότυπο, *Σύμμεικτα* 10, 1996, 69-71.

221. Η δημιουργία του θέματος Πελοποννήσου στα τέλη του 8ου αιώνα σχετίζεται πιθανώς και με την εύρεση σπάνιας φύλλεως των συναυτοκρατόρων Κωνσταντίνου ζ' και Ειρήνης της Αθηναίας (780-797) στις ανασκαφές του Αγίου Φλώρου, όχι μακριά από την Μεσσήνη και επί της βασιλικής οδού που συνδέει την Μεσσήνη-Βουλκάνο με την ορεινή Αρκαδία. Για την περιοχή, βλ. Α. ΠΕΤΡΙΑΔΗΣ, Σγάλα

ώς τον 10ο αιώνα των Ἀρκάδων καὶ τῆς Μισύνης, ἦν καὶ Βουρκᾶνον ἐγγω-
ρίως καλοῦσιν²²².

Προσθήκη

Ενώ το παραπάνω άρθρο είχε κατατεθεί προς εκτύπωση στα *Σύμμεικτα* ο Jean-Pierre Sodini μας έδωσε κατά το Συμπόσιο της ΧΑΕ στις 23-24 Μαΐου 1997 μια πρόσφατη μελέτη του Eric A. Ivison, *Burial and Urbanism at Late Antique and Early Byzantine Corinth (c. 400-700)*, στο N. Christie and S.T. Loseby (ed.), *Towns in Transition*, Aldershot 1996, 99-125. Πρόκειται για μιαν ενδιαφέρουσα μελέτη των ταφών *intra urbem* και των «military» burials της Κορίνθου στις οποίες εντάσσεται και η γνωστή ταφή του Wandering Soldier με το χειροποίητο αγγείο. Χαιρόμαστε γιατί με διαφορετικές αφορμές και αποδεικτικές διαδρομές καταλήγομε εν πολλοίς στα ίδια συμπεράσματα ως προς την χρονολόγηση ταφών και κτερισμάτων, αλλά και ως προς την προβληματική σύνθεση του πληθυσμού στον οποίο ανήκαν. Θεωρούμε εντούτοις ότι σε αρκετά σημεία η μελέτη του αφήνει κάποια ερωτήματα: 1) Δεν ασχολείται σχεδόν καθόλου με την χειροποίητη κεραμική που βρέθηκε στην Κόρινθο και το Εξαμίλιο αν και αναφέρεται σε αυτήν παρεμπιπτόντως παραπέμποντας μάλιστα στην Davidson-Weinberg και Gregory. Θεωρώντας την «slavic», την χρησιμοποιεί μεταξύ άλλων τεκμηρίων ως επιχείρημα για να υποστηρίξει, όχι την παρουσία σλάβων επιδρομέων, αλλά σλάβων στρατιωτών στην βυζαντινή φρουρά της περιοχής, ερμηνεία που σε αντίθεση με παλαιότερες την θεωρεί «an alternative and more likely explanation» (σ. 118-119). 2) Αν και ορθώς επισημαίνει, κατά την γνώμη μας, ότι ξίφη

καὶ Βασιλική ὁδός, ἦτοι ἀνακάλυψις τῆς παρά τὰς πηγὰς τοῦ Παμίου Μεσαιωνικῆς κωμοπόλεως Σκάλας καὶ τῆς πρὸς αὐτὴν ἀγούσης ἐκ Θουρίας ἀρχαίας ὁδοῦ, τῆς κατὰ τὸν Μεσαίωνα ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν Βασιλικῆς ὁδοῦ καλουμένης, *Παρνασσός* 2, 1878, 442-448. Για το νόμισμα M. N. Valmin, *The Swedish Messenia Expedition*, Lund 1938, 451 και Βασιλική ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΝΝΑ, Νομισματικές μαρτυρίες γιὰ τὴ βυζαντινὴ Μεσσηνία, *Μεσσηνία καὶ νομίσματα, Παμμεσσηνιακὴ-Αφιέρωμα, χ.χ.*, 10 και ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου: Η νομισματικὴ μαρτυρία (8ος-12ος αι. μ. Χ.), *Μνήμη Martin Jessop Price*, Αθήνα 1997, 201 και 261. Η ΠΕΝΝΑ, ὁ. π., 201, πιστεύει ὅτι το νόμισμα αὐτό «δημιουργεῖ βάσιμες ἐλπίδες γιὰ περισσότερα νομισματικὰ ευρήματα ἀπὸ τὴν περιοχή, τὰ ὁποῖα ταυτόχρονα θὰ βοηθήσουν στὸν ἐντοπισμὸ καὶ στὴν ὀριοθέτηση νέων οἰκιστικῶν θέσεων».

222. *Βίος Ὀσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε*, ἐκδ. Ο. ΛΑΜΨΙΔΗ, Αθήνα 1982, 62 στ. 19-21· πρβλ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Ιστορικογεωγραφικὲς σημειώσεις*, 69-79.

και πόρπες δεν είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν για να δηλώσουν μια εθνική ομάδα (τα αντικείμενα αυτά είναι βυζαντινά σύμφωνα και με το δικό μας συμπέρασμα από την ανάλυση των κτερισμάτων της ταφής 31B της Μεσσήνης και των ταφών της Κορίνθου, βλ. παραπάνω κεφ. I και II), όμως τελικά ο Ivison συνάγει ότι οι στρατιωτικές ταφές της Κορίνθου ανήκαν σε σλάβους στρατιώτες της βυζαντινής φρουράς που υπερασπιζόταν την Κόρινθο τον 7ο αιώνα. 3) Ελέγχεται και δεν είναι γενικώς αποδεκτή η θέση που χρησιμοποιείται για τους κομμερκιαρίους, ότι δηλαδή οι κομμερκιαίοι προμήθευαν με οπλισμό —ξίφη, πόρπες— το βυζαντινό στρατό και συνεπώς τους σλάβους στρατιώτες. Αλλά γιατί αναγκαστικά αυτή η εμμογή μόνο σε Σλάβους όταν γνωρίζουμε τον πολυεθνικό χαρακτήρα του βυζαντινού στρατού; Σίγουρα υπήρχαν και σλάβοι στρατιώτες, αλλά τι τον οδηγεί σε αυτήν την απολυτότητα; Και τι χρειάζεται στην εναλλακτική βυζαντινοσλαβική του ερμηνεία η εμπλοκή των πορπών του Τηγανιού της Μάνης; 4) Ο Ivison πιστεύει ότι τα κτερίσματα των τάφων αυτών «should not be used as ethnic indicators, but seen rather as Byzantine fashion accessories» (σ.116). Όμως έχουμε την υποψία ότι για τον απόλυτο εθνικό προσδιορισμό των στρατιωτών από τον Ivison μεγάλο ρόλο παίζει, εκτός των κτερισμάτων, η χειροποίητη και μάλιστα χρηστική κεραμική την οποία συνεχίζει να θεωρεί μόνο σλαβική: «The coins and the Slavic pottery furthermore suggest that we can extend this military presence at least into the second half of the seventh century» (σ. 119). Η διαφορά μας εν τέλει με τον Ivison έγκειται στην πιο αποστασιοποιημένη δική μας προσέγγιση των ευρημάτων: αυτό που εμείς καταλαβαίνομε είναι ότι η χειροποίητη, χρηστική κεραμική, όπως εξάλλου και ο οπλισμός, δεν χρησιμοποιήθηκαν από ένα μόνο εθνικά προσδιορίσιμο μέρος του πληθυσμού, δηλαδή τους Σλάβους στρατιώτες ή εισβολείς, στην περιοχή της Κορίνθου στα μέσα του 7ου αιώνα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

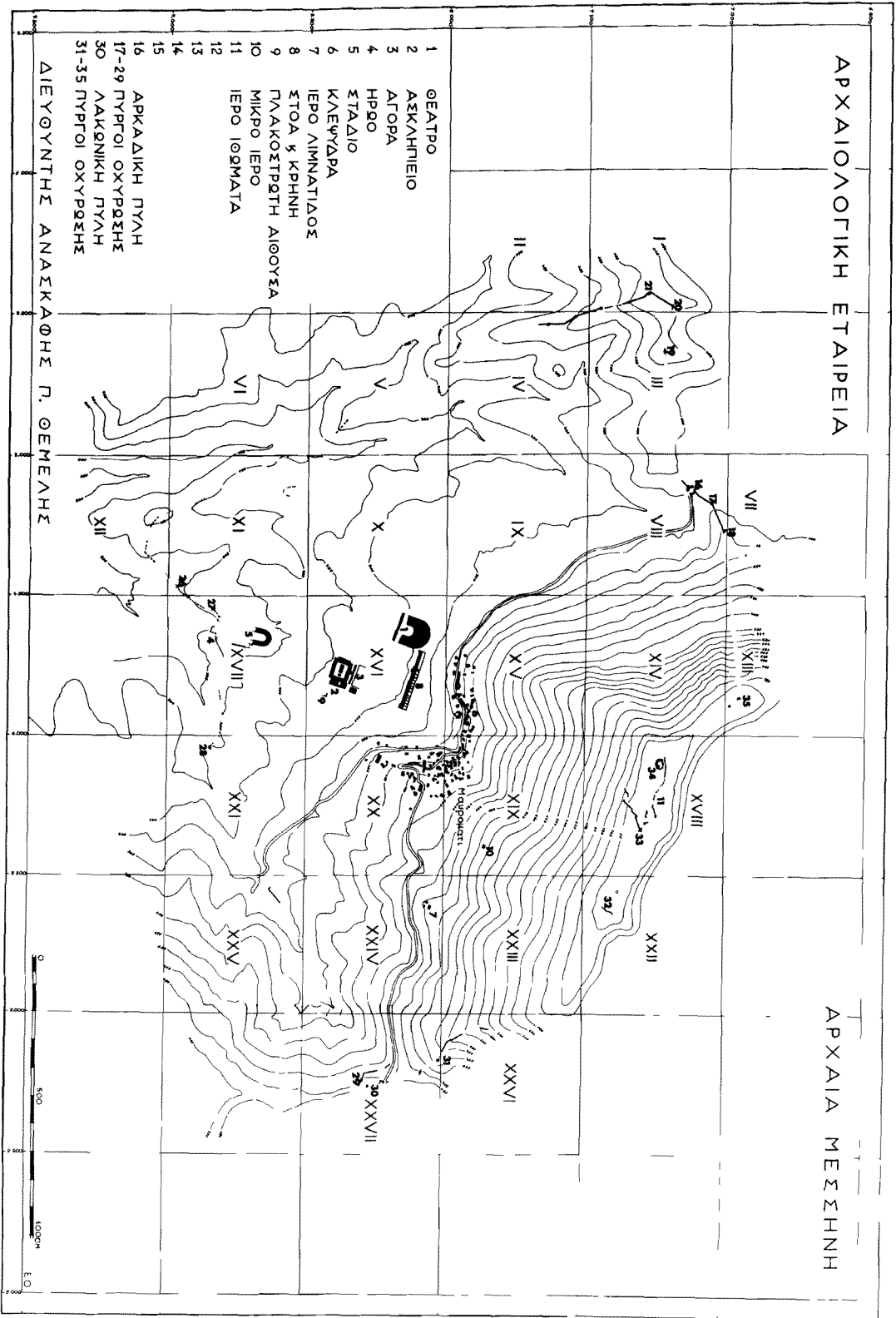
- 'Αρχαία 'Αχαΐα καί 'Ηλεία= «'Αρχαία 'Αχαΐα καί 'Ηλεία» 1ο Διεθνές Συμπόσιο Αθήνα 1989, Μελετήματα 13, Αθήνα 1991.
- AUPERT, Céramique= P. AUPERT, Céramique slave à Argos, *Études Argiennes (BCH Supplément, VI)*, Παρίσι 1980, 373-394.
- BON, *Péloponnèse* = A. BON, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951.
- GREGORY-KARDULIAS, Surveys= T. E. GREGORY- P. N. KARDULIAS, Geophysical and Surface Surveys in the Byzantine Fortress at Isthmia 1985-1986, *Hesperia* 59, 1990, 467-511.
- GREGORY, *Isthmia V*= T. E. GREGORY, *Isthmia V. The Hexamilion and the Fortress*, Princeton-New Jersey 1993.
- KILIAN, Funden= K. KILIAN, Zu einigen früh- und hochmittelalterlichen Funden aus der Burg von Tiryns, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 10, 1980, 281-290.
- KILIAN, Ένδείξεις= K. KILIAN, 'Αρχαιολογικές ενδείξεις για την σλαβική παρουσία στην 'Αργολιδοκορινθία (6ος-7ος αιώνας μ. Χ.), *Πελοποννησιακά* 16, 1985-86, 295-304.
- POPOVIĆ, Aux origines de la slavisation= V. POPOVIĆ, Aux origines de la slavisation des Balkans: la constitution des premières Sklavines Macédoniennes à la fin du VIe siècle, *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions* 1980.
- RUSSELL, Transformations= J. RUSSELL, Transformations in Early Byzantine Urban Life: The Contribution and Limitations of Archaeological Evidence, *The 17th Int. Byz. Congress, Major Papers, Ουάσιγκτον 1986*, Νέα Υόρκη 1986, 137-184.
- SANDERS, Excavations= G. SANDERS, Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-91, Preliminary Report, I. Medieval Pottery, *Annual of the British School at Athens* 88, 1993, 251-286.
- SODINI, Contribution= J.- P. SODINI, La contribution de l'archéologie à la connaissance du monde byzantin (IVe-VIIe siècles), *DOP* 47, 1993, 139-184.
- Villes et peuplement=Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Actes du colloque organisé par l'École française de Rome 1982*, Ρώμη 1984.
- VRYONIS, Slavic Pottery= Sp. VRYONIS, The Slavic Pottery (Jars) from Olympia, Greece, στο Sp. VRYONIS (εκδ.), *Byzantine Studies. Essays on the Slavic World and the Eleventh Century*, Νέα Υόρκη 1992, 15-42.
- VRYONIS, *Balkan Studies* 22, 1981= Sp. VRYONIS, Review Essay M. Weithmann, *Die slavische Bevölkerung, Balkan Studies* 22, 1981, 405-439.
- YANNOPOULOS, Pénétration= P. YANNOPOULOS, La pénétration slave en Argolide, *Études Argiennes (BCH Supplément, VI)*, Παρίσι 1980, 323-371.
- WEITHMANN, Interdisziplinäre= M. WEITHMANN, Interdisziplinäre Diskrepanzen in der 'Slavenfrage' Griechenlands, *Zeitschrift für Balkanologie* 30/1, 1994, 83-111.

ΙΛΙΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ - ΝΑΤΑΛΙΑ ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΙΜΗΤΡΙΟΥ

Messène protobyzantine (Ve-VIIe s.) et problèmes de la céramique modelée dans le Péloponnèse.

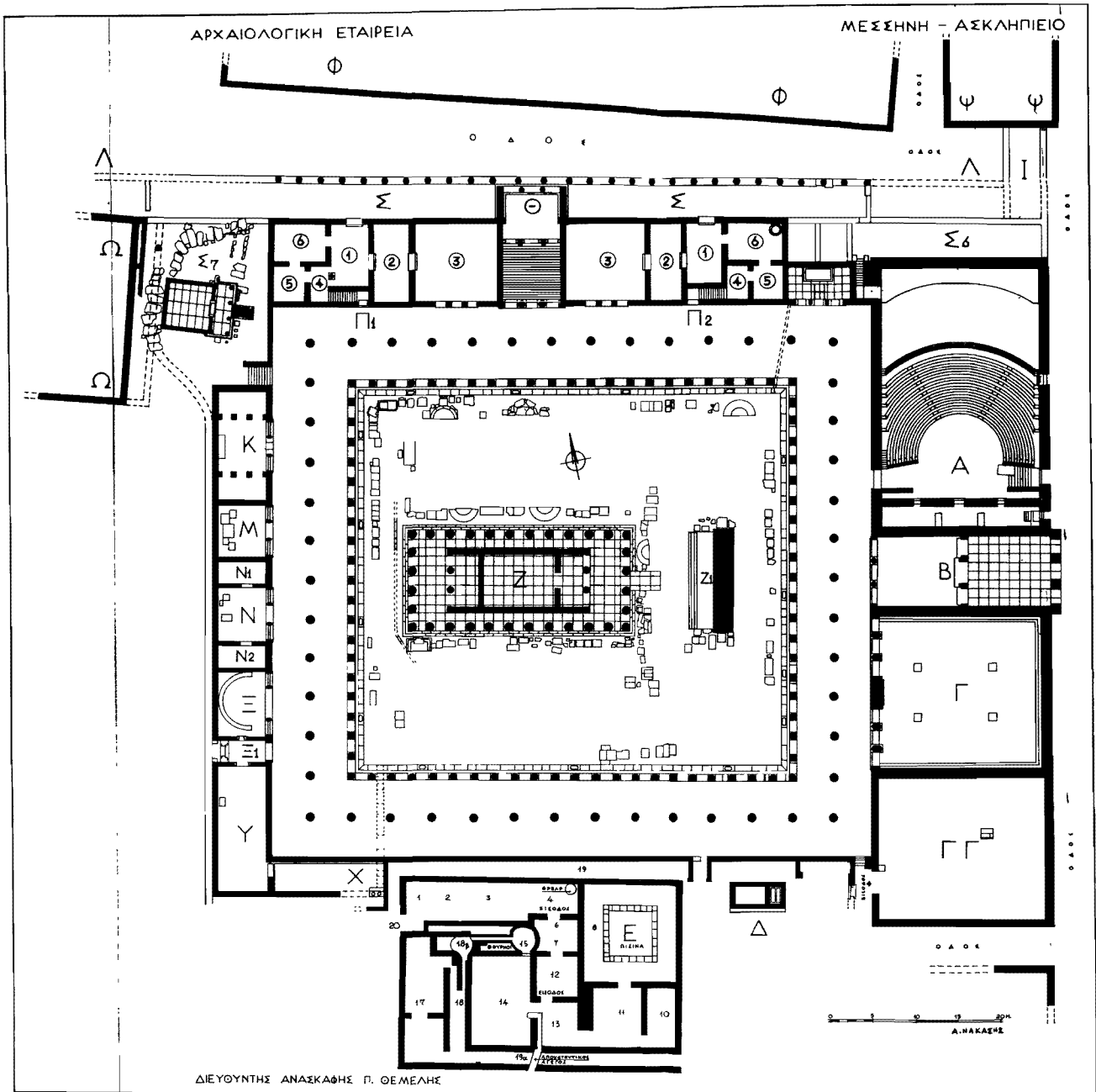
L' étude est divisée en trois chapitres, qui suivent l'enquête, l'orientation et les stades du travail entrepris. Dans le chapitre I (Messène protobyzantine Ve-VIIe s.) nous présentons une synthèse de l'ensemble de la ville d'après les sources et les fouilles récentes dirigées par P. Themelis. La découverte des trésors des monnaies datées du 6e s., d'un habitat et d'un cimetière chrétien, où sont utilisés des matériaux provenant de la cité antique et romaine, et surtout les objets trouvés dans la tombe 31B (une boucle et un pot modelé) nous ont conduit à suggérer la survie de l'habitat au milieu du 7e s. La datation résulte par l'étude d'un nombre de fibules identiques à celle de la tombe 31B, trouvées dans le territoire grec et que nous considérons de provenance byzantine et d'utilisation commune. Cette datation s'applique, par conséquent, au pot modelé, lui aussi identique au pot d'une tombe de Corinthe, considérée comme «avaroslave» ou «barbare» et datée vaguement à la fin du 6e-début 7e s. Ce fut, donc, une raison suffisante pour le réexamen exhaustif et la réappréciation de l'ensemble de la céramique modelée trouvée dans le Péloponnèse afin de trancher sur la question barbare ou slave et de donner une chronologie *ante quem* de la tombe et de l'habitat protobyzantin de Messène.

L'étude de la céramique modelée est présentée au chapitre II: La Céramique modelée du Péloponnèse. D'emblée nous proposons la désignation de cette céramique comme modelée (χειροποίητη) au lieu des termes «slave» ou «avaroslave». Par cette appellation ces objets sont détachés de toute idée préconçue et de toute interprétation historiographique. La céramique modelée est regroupée en trois catégories: 1) Céramique commune de production familiale, 2) Céramique qui sert de mobilier (pot) funéraire, et 3) Urnes d'incinération. Ces trois catégories correspondaient aux besoins et aux moeurs d'une population au début hétérogène, qui vécut en commun la transition vers une économie du troc. Ainsi la poterie commune, diversifiée suivant les régions

Εικ. 1 Αρχαία Μεσσηνία (Π. Θεμελής, ΠΔΕ 1986).

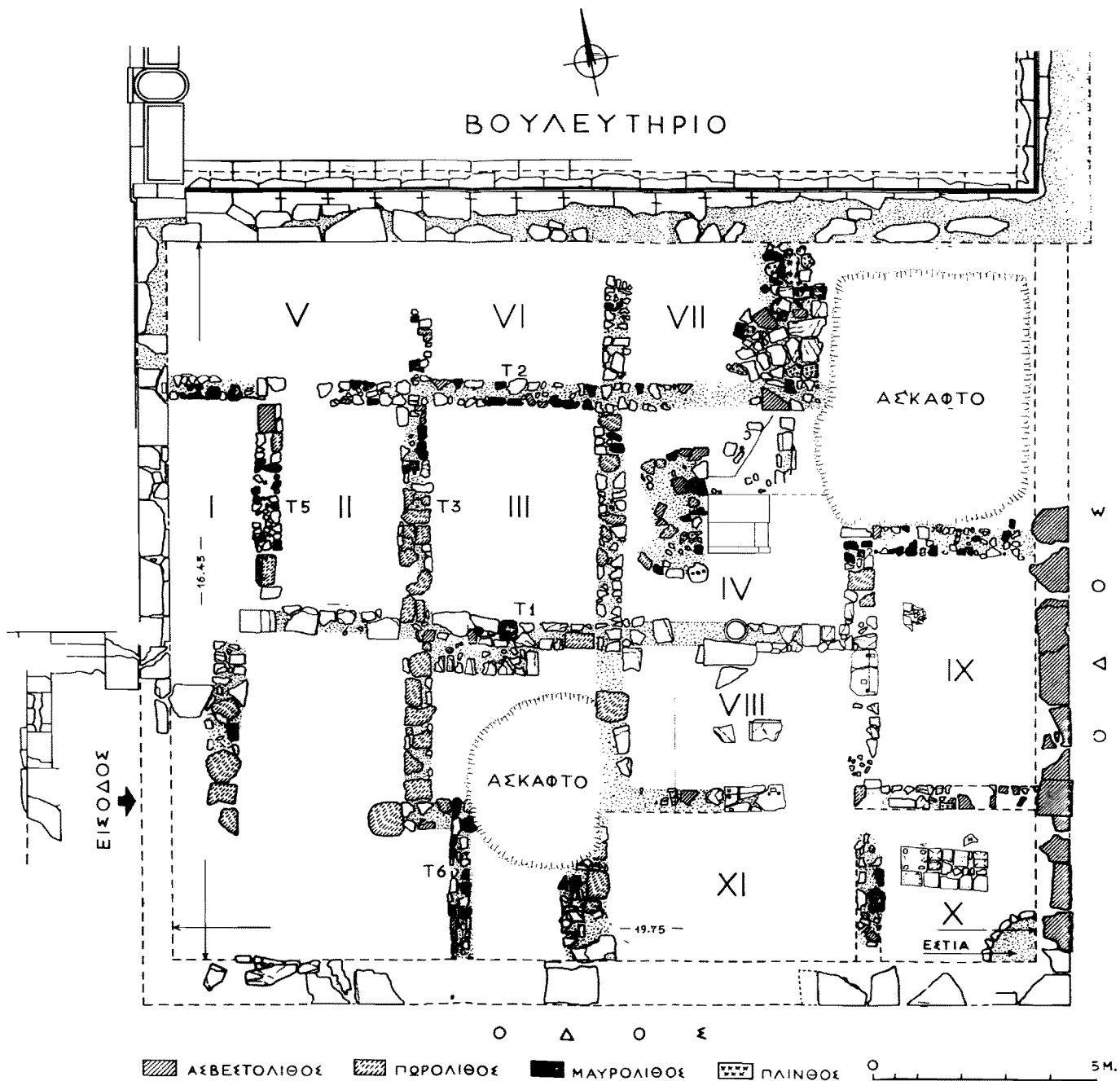

Εικ. 2. Μεσσηνή. Κάτοψη του οικοδομικού συγκροτήματος του Ασκληπιείου σε αναπαράσταση (Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ).

Εικ. 3. Μεσσήνη. Κάτοψη της αίθουσας ΓΓ (Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1991).

-

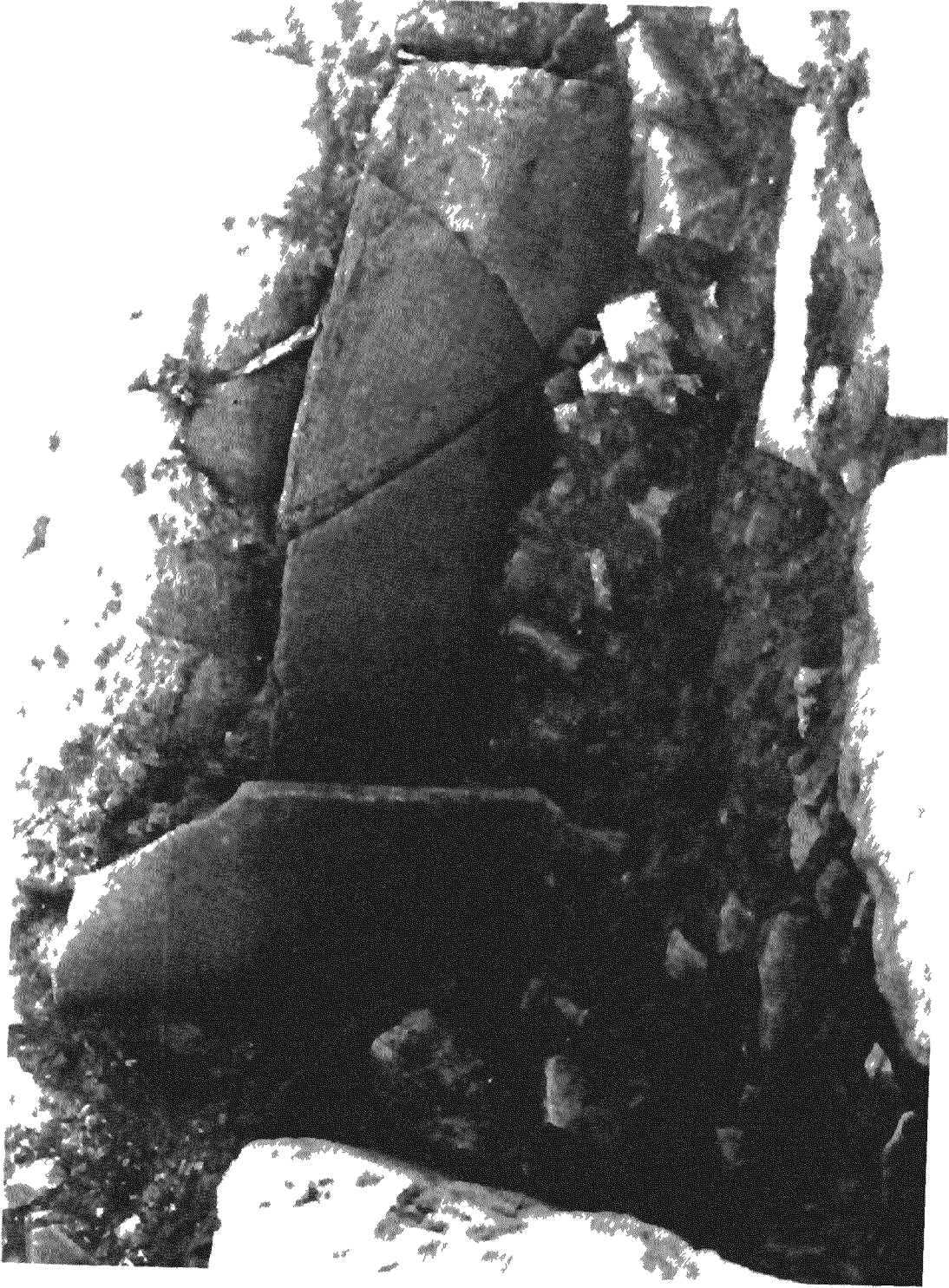

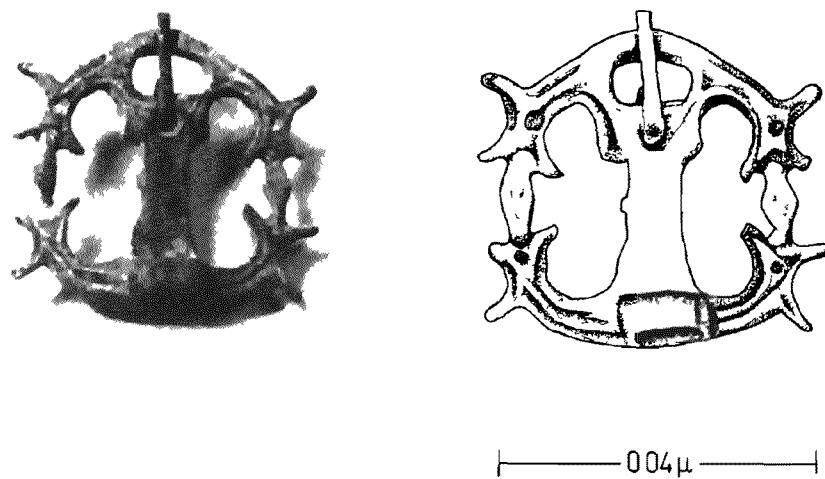
Εικ. 4. Μεσοίγη. Ο τάφος 31B

Εικ. 5. Μεσοήγη. Η ταφή 31B με το κτερίσιμα ανάμεσα στα πόδια του νεκρού.

Εικ. 6. Μεσσήνη. Ο τάφος 31Α.

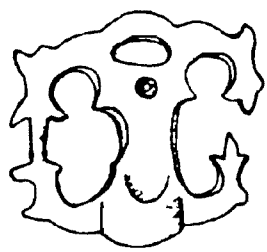

Εικ. 7. Μεσσήνη. Χάλκινη πόρπη ταφής 31B: α. φωτογραφία, β. σχέδιο (κλίμακα 1:1)

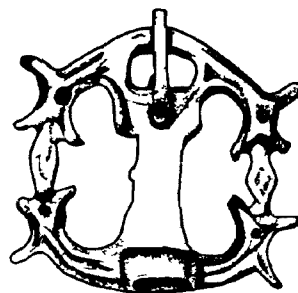

Εικ. 8. Μεσσήνη. Πήλινο χειροποίητο αγγείο ταφής 31B.

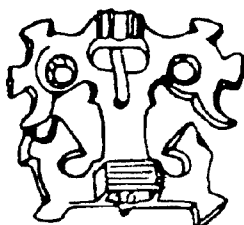

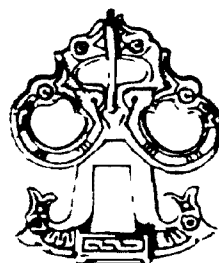
α

β

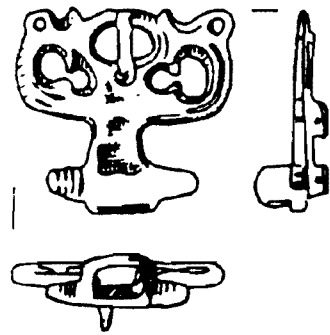

γ

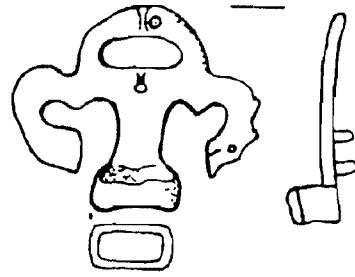

δ

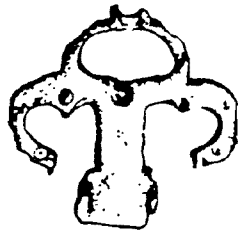
Εικ. 9. Πόρπες τύπου «Emling»: α. Δήλος, β. Μεσσήνη, γ. Αθήνα, δ. Emling (α, γ, δ UENZE, Die Schnallen, εικ. 8).

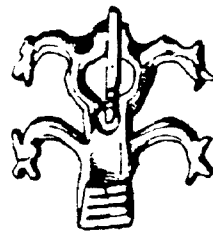
α

β

γ

δ

Εικ. 10. Πόρπες τύπου «Gátér»: α. Gátér, β. Firmano, γ. Čelega, δ. Αθήνα (UENZE, Die Schnallen, εικ. 6).

et les moeurs, est étudiée en dehors de toute interprétation ethnique douteuse, mais comme produit de l'ensemble d'une population, que caractérisent les interférences culturelles. Les urnes à incinération de l'Olympie restent uniques, une exception dans l'ensemble du Péloponnèse: elles sont attribuées aux Slaves de la région, qui tout en restant en marge, ils vivaient en rapport avec les autochtones. Une grande partie du chapitre II est consacrée au réexamen de la céramique modelée d'Argos, ainsi qu' à la céramique tournée de bonne qualité, qui fut trouvée dans la même couche. Avec des arguments, qui résultent des recherches récentes sur la céramique tournée et sur la stromatographie problématique des fouilles d'Argos, cette céramique ne peut que dater du 7e siècle. Cela nous amène forcément à la critique et l'abandon de la chronologie proposée par Aupert et de l'attribution de la céramique modelée de l'Argos aux envahisseurs avaroslaves du 585. Après l'examen critique de la céramique modelée trouvée toujours avec de la céramique tournée de bonne qualité dans un nombre de sites péloponnésiens (Argos, Tiryns, Isthmia, Sparte, Pallantion) nous constatons que cette céramique s'étend du 7e au 14e s.; elle peut ainsi être difficilement attribuée aux invasions slaves du 6e-7e s. ou à une seule partie de la population. Au contraire, elle constitue un autre type de céramique utilisée par l'ensemble de la population à travers les siècles en même temps que la céramique tournée. En conclusion, la céramique montée à la main trouvée en Grèce n'est ni toujours ni forcément slave.

Dans le Chapitre III: La céramique modelée dans l'Ouest du Péloponnèse et les perspectives de la recherche, notre orientation consiste à réévaluer l'impact des invasions slaves dans le Péloponnèse et surtout dans sa partie Ouest considérée comme la région slavisée par excellence. Nous essayons d'examiner sur le terrain, sans idée préconçue, à quoi correspondent les «Dark Ages» de la région et de sa slavisation, d'autant plus que la céramique modelée commune y manque complètement, alors qu'elle est plutôt abondante dans la partie Est, qui fut toujours sous contrôle byzantin. Considérant *a priori* comme slaves les objets de la tombe 31B de Messène nous proposons une hypothèse de travail, calquée sur celle de plusieurs chercheurs, pour esquisser la Messène et sa région à l'époque des invasions avaroslaves vers le 580. Ainsi, avec des arguments tirés de la toponymie, des trésors et des textes postérieurs, mais surtout utilisant le témoignage des urnes à incinération de l'Olympie, que

certains datent vers la fin du 6e s., et le pot modelé de la tombe 31B de Messène nous constatons que tout s'accorde pour donner droit et justifier le récit du 10e s. de la *Chronique de Monembasie* sur la slavisation de la région de l'Ouest déjà à la fin du 6e s. Cette structure s'écroule néanmoins si les objets de la tombe sont datés au milieu du 7e s. Ce genre d'approche met en relief l'impact de l'historiographie et les problèmes du rapport entre les textes et les données archéologiques. Nous pensons finalement que la céramique modelée nous offre plutôt des informations précieuses sur la coexistence et les interférences culturelles. Mais plus encore: nous considérons comme la seule perspective de la recherche sur la céramique modelée du Péloponnèse celle qui sera basée sur une nouvelle approche. Une approche qui posera un autre regard sur le problème du rapport entre textes et données archéologiques, sur le problème du passage à une économie du troc, de la raréfaction et la ruralisation des villes et sur le retour à une poterie locale faite à la main.